

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

گزارش رصد فرهنگی (۴۱)

مسجد در ایران آمار، کارکردها، مسائل و جایگاه اجتماعی

خرداد ۱۴۰۲

مرکز رصد فرهنگی کشور

ناشر: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

عنوان: مسجد در ایران

تهیه و تنظیم: مرکز رصد فرهنگی کشور

صفحه‌آرایی: حسین آذری

نوبت چاپ: اول - بهار ۱۴۰۲

شمارگان: برای مخاطبان خاص

همه حقوق این اثر برای مرکز رصد فرهنگی کشور محفوظ است.
در صورت تخلف، پیگرد قانونی دارد.

نشانی: تهران، پایین‌تر از میدان ولی عصر (عج)، خیابان دمشق، شماره ۹، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
صندوق پستی: ۶۲۷۴ - ۱۴۱۵۵. تلفن: ۸۸۹۰۲۲۱۳. دورنگار: ۸۸۸۹۳۰۷۶ www.ircud.ir

فهرست مطالب

۱.....	مقدمه
۴.....	شاخص‌های ارزیابی
۵.....	آمار مساجد در ایران
۲۱.....	کارکردها و مسائل
۲۵.....	جایگاه اجتماعی
۲۵.....	سال ۱۳۵۳
۲۶.....	سال ۱۳۷۴
۲۶.....	سال ۱۳۷۹
۲۷.....	سال ۱۳۸۲
۲۸.....	سال ۱۳۸۳
۳۰.....	سال ۱۳۸۴
۳۱.....	سال ۱۳۹۰
۳۲.....	سال ۱۳۹۴
۳۳.....	سال ۱۳۹۷
۳۴.....	سال ۱۴۰۱
۴۴.....	نتایج کلی
۴۶.....	سیاست‌های پیشنهادی
۵۰.....	فهرست منابع

فهرست جدول‌ها

جدول ۱: شاخص های ارزیابی مسجد.....	۴
جدول ۲: آمار مساجد ایران	۵
جدول ۳: آمار اقامه نماز جماعت از بین پایگاه های مرتبط با مساجد	۷
جدول ۴: آمار امامان جماعت در بین پایگاه های مرتبط با مسجد	۸
جدول ۵: تعداد ائمه جماعات مساجد به تفکیک استان (۱۳۹۷)	۹
جدول ۶: تعداد مساجد به تفکیک استان ها	۱۱
جدول ۷: آمار تعداد مساجد اهل تسنن به تفکیک استان‌های کشور (۱۴۰۲)	۴۱
جدول ۸: تعداد مسجد در کشورهای منتخب.....	۱۶
جدول ۹: برخی آمارهای کانون های فرهنگی و هنری مساجد (۱۴۰۲).....	۷۱
جدول ۱۰: تعداد اعضاء کانون های فرهنگی هنری مساجد به تفکیک استان	۸۱
جدول ۱۱: کارکردهای مسجد	۲۱
جدول ۱۲: مسائل مساجد کشور.....	۲۴
جدول ۱۳: رفتن به مسجد (پیمایش گرایش های فرهنگی و نگرش های اجتماعی، ۱۳۵۳).....	۵۲
جدول ۱۴: انجام مناسک جمعی (۱۳۷۴)	۶۲
جدول ۱۵: ابعاد فردی و جمعی دین داری و رفتن به مسجد (۱۳۷۹).....	۷۲
جدول ۱۶: واجبات، مستحبات و تجربه های عاطفی دینی (۱۳۸۲)	۸۲
جدول ۱۷: واجبات، مستحبات و تجربه های عاطفی دینی، ۱۳۸۳	۲۹
جدول ۱۸: رفتن به مسجد (پیمایش گرایش های فرهنگی و نگرش های اجتماعی، ۱۳۸۳).....	۹۲
جدول ۱۹: اصول اعتقادی (پیمایش ملی فرهنگ سیاسی مردم ایران، موج اول، ۱۳۸۴).....	۰۳
جدول ۲۰: انجام واجبات (پیمایش ملی فرهنگ سیاسی مردم ایران، موج اول، ۱۳۸۴).....	۰۳
جدول ۲۱: اصول اعتقادی (پیمایش دین داری ایرانیان، ۱۳۹۰)	۱۳
جدول ۲۲: واجبات، مستحبات و تجربه های عاطفی دینی (پیمایش دین داری ایرانیان، موج اول، ۱۳۹۰).....	۲۳
جدول ۲۳: واجبات، مستحبات و تجربه های عاطفی دینی، ۱۳۹۴	۳۲
جدول ۲۴: جایگاه مسجد در رفتار مذهبی ایرانیان (۱۴۰۱)	۵۳
جدول ۲۵: تغییرات برخی شاخص های دین داری ایرانیان از ۱۳۷۴ تا ۱۳۹۵ (به درصد).....	۰۴

فهرست نمودارها

- نمودار ۱: آمار مساجد ایران ۶
- نمودار ۲: آمار کلی مساجد کشور در منابع مختلف ۶
- نمودار ۳: درصد اقامه نماز جماعت از بین پایگاه های مرتبط با مساجد ۷
- نمودار ۴: آمار امامان جماعت در بین پایگاه های مرتبط با مسجد ۸
- نمودار ۵: تعداد ائمه جماعات مساجد به تفکیک استان (۱۳۹۷) ۱۰
- نمودار ۶: تعداد مساجد به تفکیک استان ها ۱۳
- نمودار ۷: روند افزایشی تعداد کانون های فرهنگی هنری مساجد ۱۷
- نمودار ۸: تعداد اعضا کانون های فرهنگی هنری مساجد به تفکیک استان ۲۰
- نمودار ۹: به مراسم نماز، دعا و نیایش مساجد، هیئات و مکان های مذهبی مانند حرم های امامان می روم (۱۳۹۷) ۳۳
- نمودار ۱۰: نمره شاخص کلّ دین داری و ابعاد دین داری در سال ۱۳۹۷ (نمره از ۲۰) ۴۳
- نمودار ۱۱: روند تغییرات اعتقاد به خدا ۳۶
- نمودار ۱۲: روند تغییرات اعتقاد به معاد ۳۶
- نمودار ۱۳: روند تغییرات فرایض نماز و روزه ۳۷
- نمودار ۱۴: روند تغییرات شرکت در نماز جماعت و جمعه ۳۸
- نمودار ۱۵: روند تغییرات شرکت در مراسم روضه، عزاداری و زیارت اماکن مذهبی ۳۹
- نمودار ۱۶: مقایسه میزان پایبندی به رفتارهای دینی فردی و مناسک جمعی دینی ۳۹
- نمودار ۱۷: روند احساس نزدیکی به خدا ۴۲
- نمودار ۱۸: مقایسه میزان تجربه ها، عواطف، اعتقادات و مناسک جمعی ۴۳

چکیده آماری

بر اساس آخرین داده‌های موجود، تعداد مساجد کشور ۷۹ هزار باب است.

به ازای هر ۳ هزار ایرانی، یک مسجد در کشور وجود دارد.
مساجد ایران در مقایسه با دوران پیش از پیروزی انقلاب اسلامی، افزایش ۳ برابری را تجربه کرده‌اند.
تعداد مساجد شیعی فاقد امام‌جماعت در ایران ۳۳۵۵۲ باب است.

در ۳۰/۶ درصد از مساجد ایران، نماز جماعت در ۳ نوبت برگزار می‌شود، در حالی که در ۱۶ درصد از مساجد نماز جماعت اصلاً برگزار نمی‌شود و در ۱۲/۵ درصد از مساجد، نماز جماعت تنها در برخی ایام سال همانند محرم و رمضان برگزار می‌شود.
استان خوزستان بیشترین تعداد امام‌جماعت را در بین استان‌های کشور داراست در حالی که در تعداد مساجد در رتبه نهم قرار دارد.
استان آذربایجان شرقی با ۷۱۸۶ باب مسجد، بیشترین تعداد مسجد کشور را دارد و کمترین تعداد مساجد متعلق به استان‌های البرز و ایلام با ۴۵۴ و ۵۰۰ باب مسجد است.

تعداد اماکن مذهبی و عبادی به جز مسجد در ایران، همانند حسینیه، فاطمیه، مهدیه، زینبیه و تکایا ۷۲۹۷۶ باب است.
تعداد مساجد اهل سنت در ایران ۲۷۰۲۸ باب است. از ۳۱ استان کشور در ۱۲ استان مسجد اهل سنت وجود دارد.

در جهان حدود ۴ میلیون مسجد وجود دارد و ایران در این میان رتبه ۸ را داراست. اندونزی با ۸۰۰ هزار مسجد، صاحب بیشترین تعداد مسجد در دنیاست. عربستان سعودی علی‌رغم تعداد جمعیت کمتر، با ۹۴ هزار مسجد، در رتبه بالاتری نسبت به ایران قرار دارد. ترکیه نیز با جمعیتی نزدیک به ایران، ۳ هزار مسجد بیش از ایران دارد.

تا اردیبهشت ۱۴۰۲، ۲۶۲۶۰ کانون فرهنگی هنری در مساجد تشکیل شده و ۲۴۶۴۵۵۸ نفر در این کانون‌ها عضو هستند. استان‌های اصفهان، تهران و هرمزگان بیشترین تعداد اعضای کانون‌ها را دارند.

در آخرین داده‌های آماری، ۵۸ درصد از مردم همیشه نماز روزانه خود را می‌خوانند و ۱۵/۷ درصد در اغلب موارد نماز می‌خوانند. تنها ۱۱/۲ درصد از افراد جامعه هیچ‌گاه نماز نمی‌خوانند. داده‌ها نشان می‌دهد که اعتقاد به وجود خدا در میان مردم یک ثبات نسبی دارد و با عددی بین ۹۵ تا ۹۷ درصد قابل بیان است. این مسئله درباره اعتقاد به معاد هم با ۹۱ درصد، صادق است. نمازخوانی در ایران با یک شیب ملایم در حال کاهش و در مقابل تعداد کسانی که اظهار داشته‌اند نماز نمی‌خوانند روبه‌افزایش است.

فراوانی ادای نماز جماعت از سال ۱۳۷۹ تا ۱۴۰۲ در حد متوسط و روبه‌پایین بوده است و تعداد کسانی که در نماز جمعه شرکت می‌کنند، در هیچ سالی به ۴۰ درصد نرسیده است. برخلاف شاخص‌هایی مانند نماز جماعت و نماز جمعه که در سطح مشارکت پایینی قرار دارند، جامعه در خصوص مناسکی چون شرکت در مراسم روضه، هیئت و زیارت اماکن مذهبی سطح بالای مشارکت و گاه افزایشی را تجربه کرده است.

بر اساس داده‌های ۳ ماه اخیر، ۱۴/۲ درصد از مردم هر هفته در مجالس مذهبی و هیئت شرکت می‌کنند، ۱۲/۳ درصد ماهی یکی دو بار و ۵۸ درصد از افراد جامعه در مناسبت‌های خاص مانند محرم و شب‌های قدر در مجالس مذهبی و هیئت‌ها شرکت می‌کنند. تنها ۱۴/۷ درصد از افراد اصلاً به هیئت نمی‌روند.

مقدمه

مسجد در طول تاریخ علاوه بر کارکرد عبادی و معنوی، کارکردهای اجتماعی، سیاسی، آموزشی و قضایی برای جوامع مسلمان داشته است. در جنبش های سیاسی ایران، مساجد نقش مهمی در پیروزی انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ ایفا کردند. در سال ۲۰۱۱ در مصر نیز اخوان المسلمین از کارکردهای بسیج سیاسی مساجد بهره زیادی برد و در مصر انقلابی سیاسی صورت گرفت. مساجد به لحاظ اجتماعی، قانونی برای پیوندهای اجتماعی به ویژه در گستره محلی بوده است؛ مسجد هنوز هم کانون و محور پیوند مردم محلات برای یاری و همکاری با یکدیگر در تأمین نیازهای مادی و معنوی و ارتباطی است. از نظر تاریخی در جهان اسلام و در ایران، یکی از مهم ترین دلایل نفوذ و اثرگذاری مساجد، کارکردهای اجتماعی و مدنی آن بوده است. مسجد علاوه بر محل برگزاری نماز، محل اجتماع مسلمانان، کانون اطلاع رسانی و مشورت در مورد موضوعات مهم روز، محل حل مشکلات اجتماعی مردم، پناهگاه مستضعفان و در راه ماندگان و محل نگهداری بیت المال بوده است. بسیاری از فعالیت های اجتماعی از قبیل فعالیت های امدادی، کمک ها و حمایت های مالی به شکل قرض الحسنه و یا رسیدگی به امور نیازمندان و... هنوز هم در مساجد انجام می شود، احداث صندوق های قرض الحسنه و شناسایی خیران برای مساعدت به افشار فرودست، در مساجد انجام می شده و می شود.

امروزه یکی از مهم‌ترین خواسته‌های جوانان حمایت از کسب‌وکار و در مواقع بحرانی کمک مالی است و این امر در مساجد به‌وسیله هیئت‌امنا با صندوق‌های قرض‌الحسنه انجام می‌پذیرد که مهم‌ترین بخش آن، اعطای وام به جوانان است که با وجود بانک‌های مختلف در اکثر مساجد این موضوع کارکرد خود را از دست داده است؛ اما با احیای آن می‌توان به جذب افراد به مسجد کمک کرد. علاوه بر اینها در بحث مسائل محلی و شهری، مسجد یکی از کانون‌های جلسات و مذاکرات عمومی و محلی است. همچنین مساجد نهادی آموزشی در زمینه‌های قرآن، احکام، اخلاق و علوم می‌مانند کلام و فقه و عهده‌دار کتابخانه‌های عظیم و پررونقی بوده‌اند.

از کارکرد اجتماعی مسجد هر چه بگوییم کم است به این دلیل که مهم‌ترین عامل نفوذ و اثرگذاری آن بوده است. به‌عنوان نمونه یکی از عوامل موفقیت و نفوذ اجتماعی و فرهنگی اخوان‌المسلمین در زمان اوج فعالیت در مصر این بود که نوعی سیاست «مسجد اجتماعی» را در پیش گرفته بود و با لایه‌های مختلف اجتماعی به‌ویژه لایه‌های طبقات فرودستی که تشکیل یافته نبودند و صدایی در رسانه‌ها و سیاست نداشتند، ارتباط ارگانیک برقرار کرده و به آن‌ها خدمات‌رسانی می‌کرد. خدمات می‌تواند از گستره خدمات فرهنگی، هنری و دینی تا خدمات اجتماعی را در برگیرد. سیاست راهبردی مساجد در ارتباط و پیوند ارگانیک با جامعه (که می‌تواند لایه‌ها و اقشار مختلف اجتماعی و سنین مختلف را جذب کند) می‌تواند مبتنی بر نوعی تشکلهای مدنی و اجتماعی باشد. تقویت و احیای مساجد در هدایت ظرفیت‌های مردمی و مدنی به سمت اهداف دینی [و اخلاقی و اجتماعی] ضرورتی امروزی است. اما برخی شواهد نشان می‌دهد که مساجد کشور، ارتباط ارگانیک با همه بخش‌های اجتماعی برقرار نکرده و به سرمایه اجتماعی عمومی مطلوب نرسیده است. به دلیل همین مسئله است که

بررسی وضعیت مسجد به لحاظ اجتماعی و فرهنگی ضروری است. به لحاظ آماری در حال حاضر تعداد مساجد در ایران را بین ۷۰ هزار تا ۸۰ هزار باب تخمین می‌زنند. ستاد هماهنگی کانون‌های مساجد، تعداد مساجد کشور را بیش از ۷۹ هزار باب برآورد کرده است. براساس آمار ستاد اقامه نماز، بیش از ۷۲ هزار باب مسجد در سراسر کشور وجود دارد. آمار سازمان تبلیغات اسلامی نیز بیش از ۷۰ باب مسجد را تأیید می‌کند. با بررسی و بازبینی آمار دستگاه‌های مختلف، در این گزارش رقم حدودی مساجد در کشور را ۷۹/۶۶۸ باب می‌دانیم و اکنون به ازای هر ۳ هزار نفر یک مسجد در کشور وجود دارد. مقایسه آمار پیش و پس از انقلاب اسلامی نشان از آن دارد که تعداد مساجد در کشور افزایش ۳ برابری داشته است که البته به نسبت آماری که در برخی کشورهای مسلمان مانند اندونزی، بنگلادش، عربستان و... وجود دارد، تعداد مسجد در ایران به نسبت جمعیت باید بالاتر از این باشد. با این حال به لحاظ کمی، تعداد مساجد در ایران تا حد زیادی با نیازهای جمعیتی همخوانی دارد، اگرچه ممکن است توزیع و پراکندگی آن در سراسر کشور نامتوازن باشد. اما مسئله مهم در اینجا نه کمیت که کیفیت کارکرد مساجد و جایگاه اجتماعی آن در زندگی روزمره مردم است. در گزارش حاضر ابتدا آماری از وضعیت مساجد در سطح ملی، استانی و جهانی ارائه می‌شود. سپس با استفاده از پیمایش‌های ملی، جایگاه مسجد در رفتار دینی و اجتماعی بررسی می‌شود.

شاخص‌های ارزیابی

برخی از شاخص‌های ارزیابی وضعیت موجود و عملکرد مساجد، در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱: شاخص‌های ارزیابی مسجد

ابعاد	شاخص	سنجه‌ها
کارگزاران مسجد	امام‌جماعت	– وضعیت امام مسجد (دارد یا ندارد، منظم است یا فصولی است) – توانمندی امام: میزان سرمایه اجتماعی، مهارت‌ها، ظاهر و...
	مدیر فرهنگی و اجرایی	– وجود یا عدم وجود – میزان توانمندی
	فعالان فرهنگی	– تعداد – کیفیت حضور و فعالیت
مخاطبان مسجد	نمازگزاران	– تعداد نمازگزاران
مدیریت مسجد	فعالیت‌های مسجدی	– میزان – کیفیت
کارکردها	عبادت	– تعداد وعده‌های برگزاری ناز جماعت
	تربیت	تعداد مربیان تربیتی

برای ارزیابی کمی و کیفی فعالیت‌های مساجد می‌توان به شاخص‌های ذیل نیز توجه داشت:

- ۱ – تعداد مساجد فعال در کشور
- ۲ – تعداد مساجد تکمیل نشده
- ۳ – تعداد خیرین مسجدساز (مشارکت‌های مردمی)
- ۴ – مساجدی که نماز جماعت برگزار نمی‌شود
- ۵ – مساجد دارای کانون فرهنگی هنری
- ۶ – تعداد آثار فرهنگی و هنری ثبت شده در مساجد (کانون‌ها)
- ۷ – تعداد خدمات اجتماعی مساجد (ثبت شده)
- ۸ – تعداد پایگاه‌های قرآنی در مساجد
- ۹ – تعداد مساجد شیعه و سنی

- ۱۰ - تعداد مساجد جامع
- ۱۱ - تعداد فعالان مسجد
- ۱۲ - تعداد کودکان و نوجوانان فعال در مساجد
- ۱۳ - تعداد اعضای کانون‌های مساجد
- ۱۴ - تعداد برنامه‌های فرهنگی مذهبی اجرا شده
- ۱۵ - تعداد مساجد بر حسب استان
- ۱۶ - تعداد مساجد بر حسب شهر

آمار مساجد در ایران

به لحاظ آماری، تعداد مساجد در ایران را بین ۷۰ هزار تا ۸۰ هزار باب تخمین می‌زنند. ستاد هماهنگی کانون‌های مساجد، تعداد مساجد کشور را بیش از ۷۹ هزار باب برآورد کرده است. بر اساس آمار ستاد اقامه نماز، بیش از ۷۲ هزار باب مسجد در سراسر کشور وجود دارد. آمار سازمان تبلیغات اسلامی نیز بیش از ۷۰ باب مسجد را تأیید می‌کند. با بررسی و بازبینی آمار دستگاه‌های مختلف، در این گزارش رقم حدودی مساجد در کشور را ۷۹/۶۶۸ باب ذکر می‌شود و اکنون به ازای هر ۳ هزار نفر یک مسجد در کشور وجود دارد. مقایسه آمار پیش و پس از انقلاب اسلامی نشان از آن دارد که تعداد مساجد در کشور افزایش ۳ برابری داشته است. در جدول ۲ و نمودار ۱، آمار کلی مساجد کشور ارائه شده است.

جدول ۲: آمار مساجد ایران

موارد	تعداد	درصد
تعداد کل مساجد	۷۹۶۶۸	۱۰۰
مساجد شیعیان	۶۲۴۰۲	۷۸/۳۲
مساجد اهل سنت	۱۷۲۶۶	۲۱/۶۷
مساجد دارای امام شیعیان	۲۸۸۵۰	۴۶/۲۳
مساجد فاقد امام جماعت شیعیان	۳۳۵۵۲	۵۳/۷۶

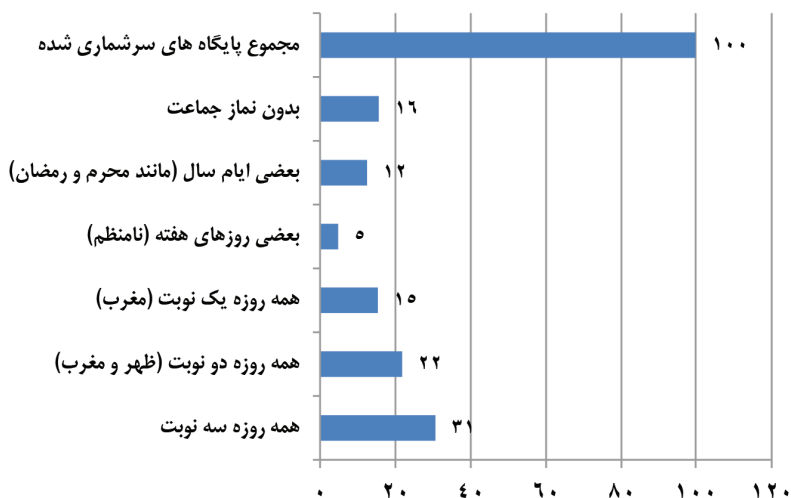
منبع: مرکز امور رسیدگی به مساجد

جدول ۳: آمار اقامه نماز جماعت از بین پایگاه‌های مرتبط با مساجد

درصد	تعداد	موارد
۳۰/۶۱	۱۰۳۲۴	همه‌روزه سه نوبت
۲۱/۸	۷۳۵۲	همه‌روزه دو نوبت (ظهر و مغرب)
۱۵/۳۲	۵۱۶۷	همه‌روزه یک نوبت (مغرب)
۴/۸۰	۱۶۲۰	بعضی روزهای هفته (نامنظم)
۱۲/۴۸	۴۲۰۸	بعضی ایام سال (مانند محرم و رمضان)
۱۵/۵۸	۵۲۵۴	بدون نماز جماعت
۱۰۰	۳۳۷۲۵	مجموع پایگاه‌های سرشماری شده

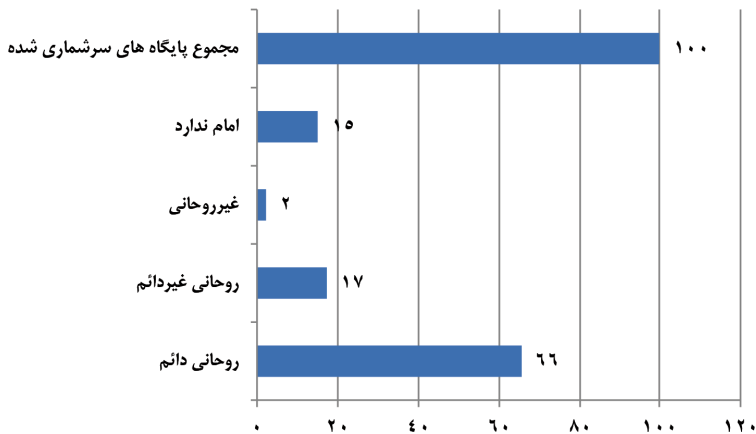

نمودار ۳: درصد اقامه نماز جماعت از بین پایگاه‌های مرتبط با مساجد

به نظر می‌رسد که یکی از مشکلات مساجد در کشور، کمبود امامان جماعت به نسبت جمعیت و تعداد مساجد کشور است. بر اساس یک برآورد، حدود ۳۰ هزار مسجد در سراسر کشور فاقد امام‌جماعت است. در جدول و نمودار ۴، در بین ۳۳ هزار و ۷۲۵ نمونه از پایگاه‌های مرتبط با مساجد کشور، ۵/۰۵۴ مسجد امام‌جماعت ندارند.

جدول ۴: آمار امامان جماعت در بین پایگاه های مرتبط با مسجد

درصد	تعداد	موارد
۶۵/۵۱	۲۲۰۹۲	روحانی دائم
۱۷/۲۸	۵۸۲۸	روحانی غیردائم
۲/۲۳	۷۵۱	غیرروحانی
۱۴/۹۹	۵۰۵۴	امام ندارد
۱۰۰	۳۳۷۲۵	مجموع پایگاه های سرشماری شده

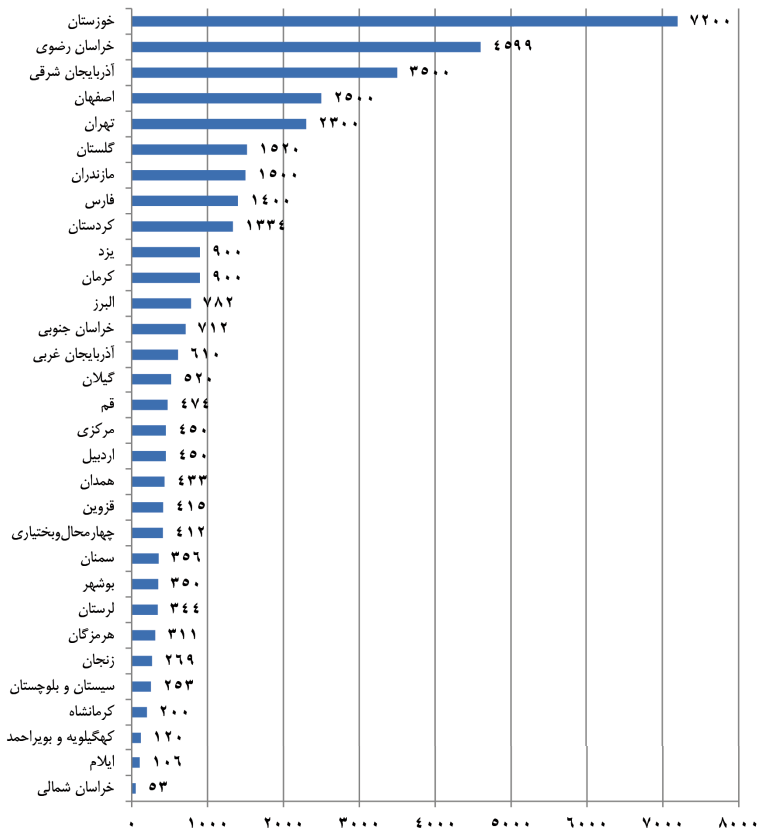
نمودار ۴: آمار امامان جماعت در بین پایگاه های مرتبط با مسجد

در جدول و نمودار ۵، بر اساس گزارش یکی از دستگاه های مذهبی کشور، تعداد امامان جماعت مساجد به تفکیک استان ها ذکر شده است. همان طور که ملاحظه می شود، تعداد ائمه جماعات مساجد، ۳۵/۲۷۳ مورد ذکر شده است. بر اساس آمار این گزارش، خوزستان بیشترین تعداد امام جماعت مسجد را دارد در حالی که همان طور که در جدول و نمودار ۶ خواهیم دید، این استان به لحاظ تعداد مسجد رتبه نهم را دارد با تعداد ۳۱۵۸ مسجد در سراسر استان.

جدول ۵: تعداد ائمه جماعات مساجد به تفکیک استان (۱۳۹۷)

استان	تعداد ائمه جماعات مساجد
خوزستان	۷۲۰۰
خراسان رضوی	۴۵۹۹
آذربایجان شرقی	۳۵۰۰
اصفهان	۲۵۰۰
تهران	۲۳۰۰
گلستان	۱۵۲۰
مازندران	۱۵۰۰
فارس	۱۴۰۰
کردستان	۱۳۳۴
کرمان	۹۰۰
یزد	۹۰۰
البرز	۷۸۲
خراسان جنوبی	۷۱۲
آذربایجان غربی	۶۱۰
گیلان	۵۲۰
قم	۴۷۴
اردبیل	۴۵۰
مرکزی	۴۵۰
همدان	۴۳۳
قزوین	۴۱۵
چهارمحال و بختیاری	۴۱۲
سمنان	۳۵۶
بوشهر	۳۵۰
لرستان	۳۴۴
هرمزگان	۳۱۱
زنجان	۲۶۹

استان	تعداد ائمه جماعات مساجد
سیستان و بلوچستان	۲۵۳
کرمانشاه	۲۰۰
کهگیلویه و بویراحمد	۱۲۰
ایلام	۱۰۶
خراسان شمالی	۵۳
جمع کل	۳۵/۲۷۳

نمودار ۵: تعداد ائمه جماعات مساجد به تفکیک استان (۱۳۹۷)

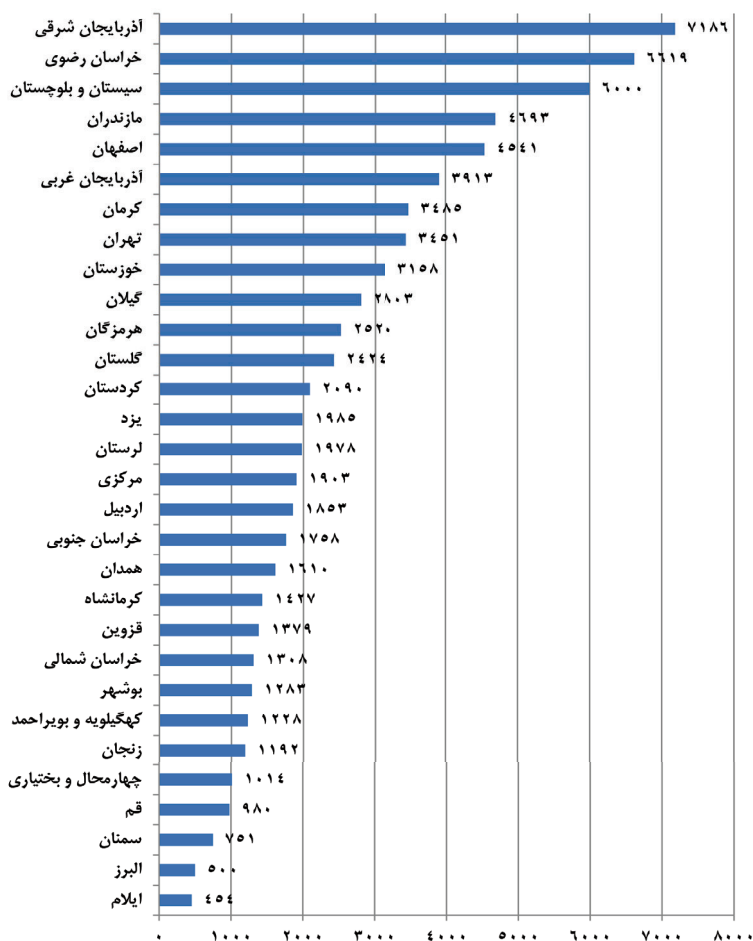
در جدول و نمودار ۶، تعداد مساجد کشور به تفکیک استان‌ها آمده است که جمع کل آن‌ها ۷۸/۶۶۱ باب ذکر شده است. همچنین سایر اماکن مذهبی و عبادی در کل کشور مانند حسینیه، فاطمیه، مهدیه، زینبیه، ابولفضلیه و تکایا نیز ۷۲/۹۷۶ باب ذکر شده است. همان‌طور که در نمودار ۶ هم ملاحظه می‌شود، استان‌های آذربایجان شرقی، خراسان رضوی و سیستان و بلوچستان بیشترین تعداد مسجد را دارند (در آمار قرارگاه کوثر، استان فارس از قلم افتاده بود و ما از منبعی دیگر آمار فارس را وارد این گزارش کرده‌ایم).

جدول ۶: تعداد مساجد به تفکیک استان‌ها

استان	مسجد
۱ آذربایجان شرقی	۷۱۸۶
۲ خراسان رضوی	۶۶۱۹
۳ سیستان و بلوچستان	۶۰۰۰
۴ مازندران	۴۶۹۳
۵ اصفهان	۴۵۴۱
۶ آذربایجان غربی	۳۹۱۳
۷ کرمان	۳۴۸۵
۸ تهران	۳۴۵۱
۹ فارس	۳۱۷۵
۱۰ خوزستان	۳۱۵۸
۱۱ گیلان	۲۸۰۳
۱۲ هرمزگان	۲۵۲۰
۱۳ گلستان	۲۴۲۴
۱۴ کردستان	۲۰۹۰
۱۵ یزد	۱۹۸۵

استان	مسجد
۱۶ لرستان	۱۹۷۸
۱۷ مرکزی	۱۹۰۳
۱۸ اردبیل	۱۸۵۳
۱۹ خراسان جنوبی	۱۷۵۸
۲۰ همدان	۱۶۱۰
۲۱ کرمانشاه	۱۴۲۷
۲۲ قزوین	۱۳۷۹
۲۳ خراسان شمالی	۱۳۰۸
۲۴ بوشهر	۱۲۸۳
۲۵ کهگیلویه و بویراحمد	۱۲۲۸
۲۶ زنجان	۱۱۹۲
۲۷ چهارمحال و بختیاری	۱۰۱۴
۲۸ قم	۹۸۰
۲۹ سمنان	۷۵۱
۳۰ البرز	۵۰۰
۳۱ ایلام	۴۵۴
جمع کل	۷۸۶۶۱

(منبع: گزارش قرارگاه مرکزی جهاد سازندگی و محرومیت‌زدایی سپاه: کوثر)

نمودار ۶: تعداد مساجد به تفکیک استان ها

(منبع: گزارش قرارگاه مرکزی جهاد سازندگی و محرومیت زدایی سپاه: کوثر)

در جدول ۲ تعداد مساجد اهل تسنن در کشور ۱۷/۲۶۶ مورد ذکر شده؛ اما در جدول ۷ که متعلق به یکی دیگر از گزارش های سازمان های مذهبی کشور است، این آمار کمتر گزارش شده است و رقم ۱۷/۰۲۸ ذکر شده است. جدول ۷ همچنین به تفکیک استان ها،

تعداد مساجد اهل سنت را گزارش کرده است که بیشترین مساجد اهل سنت در استان‌های سیستان و بلوچستان و کردستان قرار دارند. به‌طور کلی از ۳۱ استان کشور، ۱۲ استان دارای مسجد اهل سنت است که همه جزو استان‌های مرزی کشور هستند.

جدول ۷: آمار تعداد مساجد اهل تسنن به تفکیک استان‌های کشور (۱۴۰۲)

تعداد مسجد	استان	
.....	آذربایجان شرقی	۱
۲۳۱۵	آذربایجان غربی	۲
.....	اردبیل	۳
.....	اصفهان	۴
.....	البرز	۵
.....	ایلام	۶
۱۳۶	بوشهر	۷
.....	تهران	۸
.....	چهارمحال و بختیاری	۹
۲۰۰	خراسان جنوبی	۱۰
۸۸۵	خراسان رضوی	۱۱
۱۸۰	خراسان شمالی	۱۲
.....	خوزستان	۱۳
.....	زنجان	۱۴
.....	سمنان	۱۵
۶۲۱۵	سیستان و بلوچستان	۱۶
۲۹۵	فارس	۱۷
.....	قزوین	۱۸
.....	قم	۱۹

استان	تعداد مسجد
۲۰ کردستان	۲۴۶۷
۲۱ کرمان	.....
۲۲ کرمانشاه	۵۰۵
۲۳ کهگیلویه و بویراحمد	.....
۲۴ گلستان	۱۶۵۳
۲۵ گیلان	۱۰۳
۲۶ لرستان	.....
۲۷ مازندران	.....
۲۸ مرکزی	.....
۲۹ هرمزگان	۲۰۷۴
۳۰ همدان	.....
۳۱ یزد	.....
جمع	۱۷۰۲۸

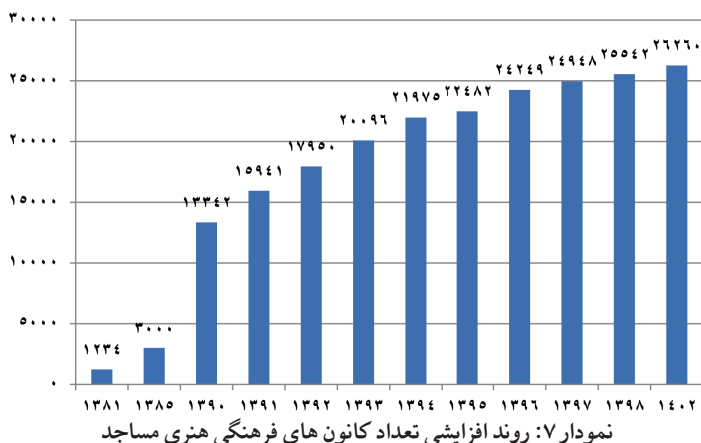
اما آمار جهانی تعداد مساجد چگونه است و ایران به لحاظ تعداد چه جایگاهی دارد؟ به گزارش مرکز توسعه اقتصاد اسلامی دیلویت و دبی، تعداد مساجد کنونی جهان را حدود ۳/۶ میلیون مساجد برآورد کرده است؛ البته برخی منابع از آمار حدود ۴ میلیون سخن گفته‌اند. در جدول ۸، بنا بر آمار شبکه الخلیج، اندونزی و هند و بنگلادش به ترتیب و با اختلاف بیشترین تعداد مسجد در جهان را دارند. ایران تقریباً رتبه ۸ جهان تعداد مسجد را دارد. البته جمعیت کشورهای مثل اندونزی و هند چندین برابر کشور ایران است اما عربستان با وجود جمعیت کمتر از ایران، تعداد مسجد بیشتری دارد.

جدول ۸: تعداد مسجد در کشورهای منتخب

کشور	تعداد مسجد
۱ اندونزی	۸۰۰/۰۰۰
۲ هند	۳۰۰/۰۰۰
۳ بنگلادش	۲۵۰/۰۰۰
۴ پاکستان	۱۲۰/۰۰۰
۵ مصر	۱۰۸/۰۰۰
۶ عربستان	۹۴/۰۰۰
۷ ترکیه	۸۲/۰۰۰
۸ ایران	۷۹/۶۶۸
۹ مراکش	۴۱/۰۰۰
۱۰ چین	۳۹/۰۰۰

منبع: شبکه الخليج و منابع دیگر

اما علاوه بر کارکرد عبادی و تربیتی، کارکرد فرهنگی و اجتماعی مسجد نیز از اهمیت بالایی برخوردار است. بر اساس همین ضرورت، بر اساس مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۱۳۷۱/۱/۱۸، هیئت «هدایت، ارشاد و احیای نقش واقعی و تبلیغی مساجد برای مقابله با تهاجم فرهنگی»، ذیل «وزارت فرهنگی و ارشاد اسلامی» باهدف احیاء نقش فرهنگی مساجد تشکیل شد و این هیئت، «کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد» را تشکیل داد. سپس این هیئت به «ستاد هماهنگی کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد» تغییر نام داد. از آن زمان تاکنون بیش از ۲۶ هزار کانون در مساجد تشکیل شده است (نمودار ۷).

ستاد هماهنگی کانون‌های فرهنگی هنری مساجد کشور سامانه‌ای تحت عنوان زیست‌بوم مجازی بچه‌های مسجد با هدف کشف، پرورش و به‌کارگیری خلاقیت‌های فرهنگی هنری بچه‌های مسجد با امکان رصد، پایش و ارزیابی اطلاعات راه‌اندازی کرده است که اشتراک‌گذاری تجارب فعالان مساجد، ایجاد منبعی برای تولید دانش‌های بومی، ارتقای توان شناسایی نیازها و حل مسائل و مشکلات فرهنگی اجتماعی، کمک به سیاست‌گذاران و مدیران فرهنگی کشور برای تصمیم‌گیری از دیگر اهداف این زیست‌بوم است. بر اساس سامانه بچه‌های مسجد، وضعیت کمی و فعالیت‌های کانون‌های مساجد در سراسر کشور در جدول ۹ آمده است.

جدول ۹: برخی آمارهای کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد (۱۴۰۲)

تعداد	موارد
۲۶/۲۶۰	تعداد کانون‌ها
۲/۱۳۳/۰۰۰	تعداد اعضاء کانون‌ها
۹۳۳/۸۸۲	دوره‌های آموزشی
۲/۲۱۷/۳۹۴	فعالیت‌های ثبت شده
۱۲/۱۵۱	کتابخانه‌های ثبت شده

منبع: وب‌سایت بچه‌های مسجد^۱

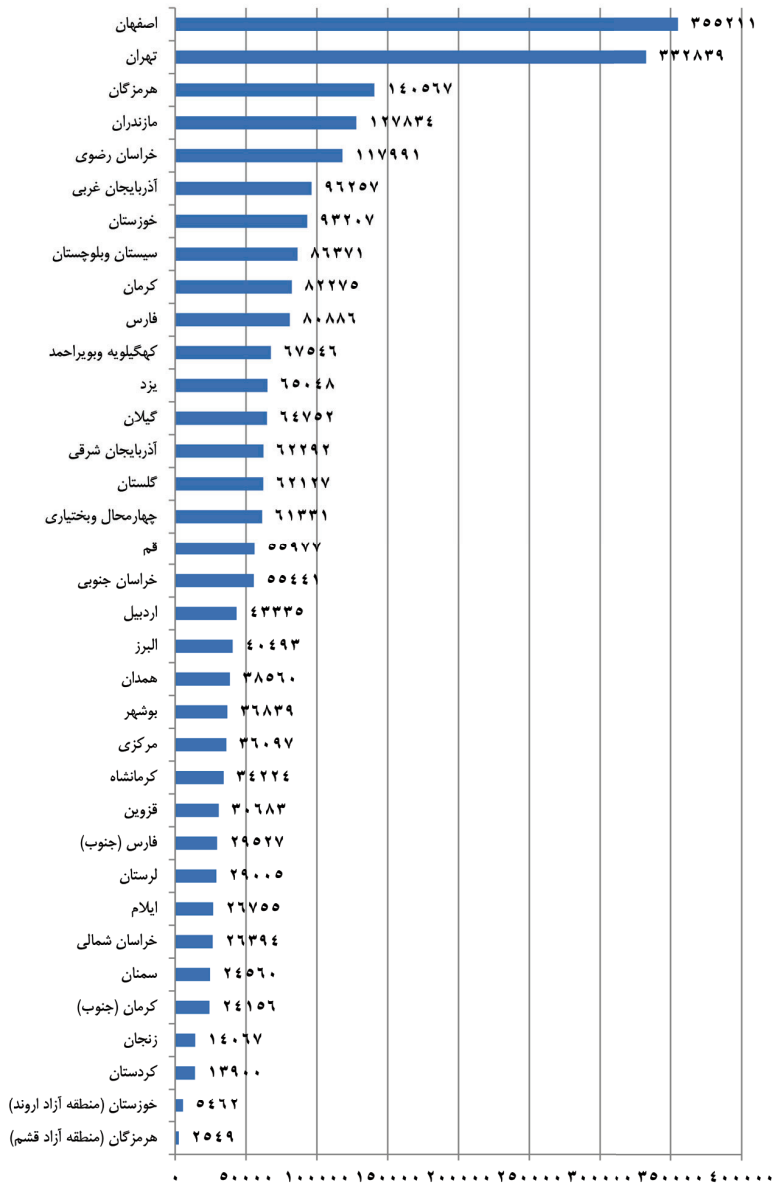
1. <https://bachehayemasjed.ir/>

در آماری دیگر (جدول ۱۰)، تعداد اعضاء کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد رقم ۲/۴۶۴/۵۵۸ نفر ذکر شده است که بیش از رقم ذکر شده در آمار وبسایت بچه‌های مسجد است. همچنین در این جدول تعداد اعضاء کانون‌ها به تفکیک استان‌ها ذکر شده است. همان‌طور که می‌بینیم، اصفهان و تهران و هرمزگان بیشترین تعداد اعضای کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد را دارند.

جدول ۱۰: تعداد اعضاء کانون‌های فرهنگی هنری مساجد به تفکیک استان

استان	تعداد اعضا
اصفهان	۳۵۵۲۱۱
تهران	۳۳۲۸۳۹
هرمزگان	۱۴۰۵۶۷
مازندران	۱۲۷۸۳۴
خراسان رضوی	۱۱۷۹۹۱
آذربایجان غربی	۹۶۲۵۷
خوزستان	۹۳۲۰۷
سیستان و بلوچستان	۸۶۳۷۱
کرمان	۸۲۲۷۵
فارس	۸۰۸۸۶
کهگیلویه و بویراحمد	۶۷۵۴۶
یزد	۶۵۰۴۸
گیلان	۶۴۷۵۲
آذربایجان شرقی	۶۲۲۹۲
گلستان	۶۲۱۲۷
چهارمحال و بختیاری	۶۱۳۳۱
قم	۵۵۹۷۷

استان	تعداد اعضا
خراسان جنوبی	۵۵۴۴۱
اردبیل	۴۳۳۳۵
البرز	۴۰۴۹۳
همدان	۳۸۵۶۰
بوشهر	۳۶۸۳۹
مرکزی	۳۶۰۹۷
کرمانشاه	۳۴۲۲۴
قزوین	۳۰۶۸۳
فارس (جنوب)	۲۹۵۲۷
لرستان	۲۹۰۰۵
ایلام	۲۶۷۵۵
خراسان شمالی	۲۶۳۹۴
سمنان	۲۴۵۶۰
کرمان (جنوب)	۲۴۱۵۶
زنجان	۱۴۰۶۷
کردستان	۱۳۹۰۰
خوزستان (منطقه آزاد اروند)	۵۴۶۲
هرمزگان (منطقه آزاد قشم)	۲۵۴۹

نمودار ۸: تعداد اعضاء کانون های فرهنگي هنري مساجد به تفکيک استان

کارکردها و مسائل

از منظر تاریخی شهر ایرانی با سه نهاد محله، بازار و مسجد شناخته می‌شود. محله، محل زندگی و سکونت، بازار محل تجارت و دادوستد و مسجد محل عبادت و مسائل مذهبی و اجتماعی بوده است. هرکدام از این نهادهای شهری در گذشته دارای کارکردهای سنتی بوده‌اند که تاکنون نیز این کارکردها را حفظ کرده‌اند؛ مسجد بعد از ورود دین اسلام به ایران، به‌عنوان نهادی شناخته‌شده و از عناصر سازنده شهرهای ایرانی است، به‌طوری‌که کمتر شهری در ایران یافت می‌شود که فاقد مسجد جامع باشد. مسجد یکی از عناصر مهم و تأثیرگذار در شهرهای اسلامی محسوب می‌شود و در طول تاریخ شکل‌گیری شهرهای اسلامی، مساجد همواره به‌عنوان فضاهای عمومی مهم و مردمی دارای عملکردهای متعدد اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بوده‌اند. امروزه مسجد در شهری مانند تهران علاوه بر انجام و حفظ کارکردهای سنتی، با توجه به نیازهای کنونی، به انجام کارکردها و وظایف جدید نیز می‌پردازد. مسجد دارای کارکردهای متعددی است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

جدول ۱۱: کارکردهای مسجد

کارکرد	توضیحات
عبادی	اصلی‌ترین کارکرد مسجد، رویکرد عبادی آن است. نماز برترین و مهم‌ترین وظیفه دینی است؛ لذا در اسلام ادای این فریضه در مسجد و به‌صورت جماعت بسیار سفارش شده است. سوای از این، آیین‌های عبادی دیگر مانند برگزاری مجالس و خواندن دعا، انجام ندورات، مراسم احیا و ... در مسجد انجام می‌شود.
آموزشی و تربیتی	مسجد از همان ابتدای اسلام دارای کارکرد آموزشی و تربیتی بوده است. از منظر تاریخی در مسجد شاخه‌های مختلف علوم دینی مانند فقه و کلام در مسجد آموزش داده‌شده است. مساجد همواره دارای کتابخانه بوده‌اند که بیانگر ارتباط مشخص مسجد با این رویکرد آموزشی آن است. علاوه بر جنبه آموزشی، کارکرد تربیتی مسجد نیز نشان می‌دهد که همواره کانونی برای تعالی انسان و رشد اخلاقیات انسانی و اسلامی بوده است.

کارکرد	توضیحات
فرهنگی و ارتباطی	مسجد اصلی‌ترین مکان شکل‌دهی افکار عمومی، فرهنگ‌سازی و اطلاع‌رسانی در تمدن اسلامی بوده است.
اجتماعی	مساجد دارای کارکردهای اجتماعی متعدد بوده‌اند، از جمله: گردآوری کمک برای مستمندان، برگزاری مراسم ترحیم مردگان، برگزاری گردهمایی‌ها، اقامت موقت در راه ماندگان و...
سیاسی	از دیگر کارکردهای مساجد، کارکرد سیاسی آن است. در طول تاریخ مساجد به‌عنوان یکی از کانون‌های مهم در شکل‌گیری جنبش‌های سیاسی و اجتماعی شناخته شده است.
معماری	وجه دیگر کارکرد مسجد، توجه به فضای کالبدی شهری و کارکرد معماری آن است. معماری مسجد یک معماری پرمزوراز و در یک نگاه کلی نماد اندیشه توحیدی و واسطهٔ عالم علوی با عالم سفلی است.
حقوقی، نظامی و اقتصادی	بخشی از کارکردهای مسجد در زمان گذشته، امروزه تا حدودی از بین رفته یا کم‌رنگ شده است، مانند کارکردهای حقوقی (حل و فصل دعاوی)، کارکرد نظامی مانند پرداختن به امور نظامی و کارکردهای اقتصادی مانند نگهداری بیت‌المال.

افتباس از: پروین و کلانتری، ۱۳۹۲

در ایران نیز مساجد از دیرباز نقش مهمی در حوزه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی ایفا نموده‌اند. از یک‌سو محل برگزاری مراسم عبادی بوده‌اند و از سوی دیگر مکانی که زندگی اجتماعی ساکنان محلات را ساماندهی می‌کرده و به حل و فصل امور مردم می‌پرداخته و نیز همواره محل برقراری ارتباطات اجتماعی در سطح محلات و شهرها بودند. بسیاری از کنش‌های اجتماعی و اقتصادی مردم نظیر آموزش (مسجد مدرسه‌ها) و حل و فصل دعاوی، رفع مشکلات اجتماعی و حل مسائل اقتصادی در درون مساجد صورت می‌گرفت. حتی مساجد در زمینهٔ امور سیاسی همواره به‌عنوان اهرم کنترل و نظارت بر حاکمیت سیاسی جامعه عمل می‌کردند.

در میان ابعاد دین‌داری، یکی از مشخص‌ترین و بارزترین ابعاد، بعد مناسکی دین است که از دیرباز مورد توجه بسیاری از محققان بوده است؛ به حدی که برخی از اندیشمندان، این بُعد را مهم‌ترین بُعد دین معرفی کرده‌اند. بارزترین نمونه از بُعد اجتماعی دین مسجد

است که مردم در آن گرد هم جمع می‌شوند و به عبادت می‌پردازند. اما کارکردهای مسجد تنها به مناسک دینی ختم نمی‌شود. مسجد در ایران، حداقل از یک قرن پیش مرکز اصلی منازعات و مباحث سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بوده است که این برنامه‌ها در دوران بعد از انقلاب و به‌ویژه در یک دهه گذشته افزایش نیز یافته است.

مسجد نیایشگاه و محل گردهمایی مسلمانان و همچنین کانون ارتباطات است. مسجد از محدود پدیده‌های اجتماعی است که با تمامی اقشار مردم به‌نوعی در ارتباط است. مسجد چنانچه پاسخ‌گوی نیازهای جامعه باشد. می‌تواند جایگاه خود را در میان قشرهای مردم حفظ کند و کانون همدلی، خانه خبر، خانه مردم، پایگاه قضایی، محل رفع مشکلات، پایگاه جهاد و نهضت، مرکز آموزشی، مرکز سازمان‌دهی و پایگاه ارتباطی است. باین حال مسجد را صرفاً نمی‌توان به کارکردهای سنتی آن محدود کرد. همان‌گونه که بیان شد، مسجد در ایران باتوجه به مقتضیات زمانی و تاریخی خود، کارکردها و الگوهای رفتاری خاصی را برای خود تعریف کرده است، اولویت‌ها را تغییر داده، برخی را موقتاً کنار گذاشته و نقش‌های جدیدی پذیرفته است. چنین روحیه تطبیق‌پذیری در نهادی مثل مسجد است که باعث امتداد و انبساط آن در طول تاریخ شده و به‌عنوان یکی از نهادهای اجتماعی، اهمیت مضاعفی در میان سایرین به دست آورده است (پروین و کلانتری، ۱۳۹۲). اما در ایران مساجد با مشکلاتی مواجه هستند که باعث می‌شود کارکردهای مسجد به نحو احسن محقق نشود.

جدول ۱۲: مسائل مساجد کشور

مسائل	حوزه مسئله‌ای
- نبود شورای سیاست‌گذاری و هماهنگی امور مساجد - موازی‌کاری در امور مساجد در بین سازمان‌ها - عدم تدوین و تصویب سند تحول مساجد در شورای عالی انقلاب فرهنگی - نیاز به اصلاح ساختار - نهادی مسجد با تصویب قانون در مجلس - نیاز به بازنگری در قوانین مسجد	قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری
- عدم مدیریت مساجد با شورایی به ریاست شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه - عدم انطباق ساختار مدیریت مساجد بر اساس جایگاه نمایندگان ولی فقیه در استان‌ها - نبود مرکزی واسط میان خدمت‌دهندگان فرهنگی و خدمات‌گیرندگان - عدم تأسیس تشکیلات ثابت پشتیبان برای مساجد - عدم تأسیس مرکز آموزش، مشاوره و پشتیبانی مسجد محور	سازمانی و مدیریتی
- واسط نبودن مسجد در خدمات شهری محله و سازمان‌ها - واسط نبودن مسجد در ارتباط خدمات اجتماعی برای نیازمندان - متولی نبودن مسجد در خدمات اجتماعی به مردم - همه‌شمول نبودن برنامه‌های فرهنگی مساجد	مسائل اجتماعی

باتوجه‌به این توضیحات درباره کارکردها و مسائل مسجد، باید دید که امروزه در جامعه ایران، مسجد تا چه حدّ این کارکردها را دارد. کارکرد عبادت جمعی در مسجد و حفظ همبستگی مسلمانان، از اولین کارکردهایی است که مسجد دارد و دیگر کارکردها نیز وابسته به آن است. مسجد باید بتواند آحاد جامعه را جذب کند تا عبادت جمعی صورت بگیرد و سپس دیگر کارکردهای مسجد نیز فعال خواهند ماند. در ادامه باتوجه‌به نتایج و داده‌های پیمایش‌های ملی، جایگاه مسجد در رفتارهای مذهبی مردم را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

جایگاه اجتماعی

برای بررسی دین‌داری جمعی به‌ویژه جایگاه مسجد در زندگی روزمره به پیمایش‌های ملی توجه داریم. تاکنون ۱۱ پیمایش ملی برگزار شده که یا تماماً به سنجش دین‌داری ایرانیان یا جوهری از آن پرداخته‌اند. از دو پیمایش (۱۳۹۰ و ۱۳۹۵) سازمان تبلیغات اسلامی که به طور اختصاصی دین‌داری را مورد پژوهش قرار داده است تا پیمایش‌های عمومی‌تر مانند ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (سه موج) که گویه‌هایی در مورد دین‌داری به‌ویژه دین‌داری جمعی و جایگاه نهاد مسجد داشته‌اند. با مرور نظام‌مند و تحلیل ثانویه پیمایش‌های ملی که چه به شکلی مستقیم و چه به‌صورت ضمنی به مقوله دین‌داری طی دهه ۵۰ تا ۹۰ پرداخته‌اند، می‌توان جایگاه مسجد را نیز بررسی کرد. برای این منظور از میان پیمایش‌های انجام‌شده و بر اساس شاخص‌ها، مقوله‌های مربوط به مسجد مانند نماز جماعت، نماز جمعه، زیارت اماکن مذهبی و شرکت در مراسم روضه پرداخته شده است.

سال ۱۳۵۳

بر اساس داده‌های پیمایش سال ۱۳۵۳، ۷۱ درصد از پاسخ‌گویان اعلام کرده‌اند که برای اقامه نماز و مناسک دینی به‌صورت هر روز یا چند وقت یک‌بار به مسجد می‌روند (جدول ۱۳).

جدول ۱۳: رفتن به مسجد (پیمایش گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی، ۱۳۵۳)

بله	خیر	بدون پاسخ
۷۱	۲۹	—
چند وقت یک‌بار به مسجد می‌روید؟		
هر روز	دو یا سه بار در هفته	هفته‌ای یک‌بار
دو یا سه بار در ماه	سایر	
۱۶/۵	۲۲/۲	۲۰/۲
		۳۰/۹
		۱۰/۲

در پیمایش سال ۱۳۵۳، دین‌داری فردی (نماز، روزه، اعتقادات و

عواطف مذهبی و...) و دین‌داری جمعی (نماز جماعت، حضور در هیئت، امکان مذهبی، زیارتگاه‌ها و...) هر دو بالا گزارش شده است. در ادامه، ابعاد اعتقادی و احساسی دین‌داری را نیز بررسی می‌کنیم تا بتوانیم مقایسه‌ای با بُعد جمعی دین‌داری به‌ویژه رفتن به مسجد داشته باشیم.

سال ۱۳۷۴

در پیمایش «بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی در ایران» (۱۳۷۴)، زیارت اماکن مذهبی، خواندن نماز به جماعت و رفتن به مجالس روضه بررسی شده است. با جمع‌بستن درصد کسانی که به‌ندرت، گاهی و زیاد به مسجد می‌روند ۶۹/۷ درصد از پاسخ‌گویان برای خواندن نماز به مسجد مراجعه می‌کنند که در مقایسه با ۷۱ درصدی که در پیمایش سال ۱۳۵۳ اعلام کرده‌اند که به مسجد می‌روند تغییر چشمگیری نداشته است. بر اساس نتایج این پیمایش (جدول ۱۴)، ۵۶/۷ درصد حداقل گاهی به مجالس روضه و ۷۰ درصد به زیارت اماکن مذهبی و متبرکه می‌روند.

جدول ۱۴: انجام مناسک جمعی (۱۳۷۴)

بدون پاسخ	درصد				موارد
	زیاد	گاهی	به‌ندرت	هرگز	
۱/۳	۱۸/۱	۲۵/۶	۲۶	۲۹	خواندن نماز جماعت در مسجد
۱/۳	۱۹/۹	۳۶/۸	۲۶/۶	۱۵/۵	رفتن به مجالس روضه
۱	۲۳/۴	۴۶/۶	۲۲/۶	۶/۴	زیارت اماکن مذهبی

سال ۱۳۷۹

در پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۷۹)، ۸۱/۶ درصد افراد، همیشه یا اکثر اوقات واجبات دینی مانند نماز، روزه و... را به‌جا می‌آورند و تنها ۱/۹ درصد هیچ‌گاه به انجام واجبات دینی نمی‌پردازند. با در نظر گرفتن کسانی که به‌گزینۀ گاهی اوقات اشاره کرده و جمع

درصدی آن‌ها می‌توان گفت ۹۳/۸ درصد به انجام واجبات دینی می‌پردازند که نسبت به آمار پیمایش سال ۱۳۵۳ درصد بالاتری را نشان می‌دهد. اما در مورد مناسک جمعی مانند نماز جماعت و نماز جمعه کفۀ سنگین ترازو به سمت کسانی است که هیچ‌وقت یا به‌ندرت به انجام آن می‌پردازند. فارغ از واجبات و مستحبات فردی و جمعی دینی، احساس عاطفی دینی در میان پاسخ‌گویان با سنجش احساس نزدیکی به خداوند و کمک خواستن از او به‌عنوان یک امر فردی رتبه بالایی (۹۲/۷ درصد) در میان پاسخ‌گویان داشته است. ۹۲/۷ درصد از پاسخ‌گویان حداقل گاهی اوقات احساس نزدیکی به خداوند را در زندگی داشته‌اند. ۹۵/۶ درصد از پاسخ‌گویان به وجود آخرت و حساب و کتاب اعمال در آن دنیا اعتقاد داشته‌اند و تنها نزدیک به دو درصد به عدم وجود آخرت معتقد بوده‌اند (جدول ۱۵).

جدول ۱۵: ابعاد فردی و جمعی دین‌داری و رفتن به مسجد (۱۳۷۹)

موارد	درصد			
	همیشه	اکثر اوقات	گاهی اوقات	به‌ندرت
انجام واجبات (نماز و روزه و...)	۵۹	۲۲/۶	۱۲/۲	۴/۴
خواندن نماز جماعت در مسجد	۶/۱	۱۴/۱	۳۰/۹	۲۶
شرکت در نماز جمعه	۳/۶	۷/۶	۲۲/۶	۲۸/۶
دعا و یاری خواستن از خدا	۷۶/۱	۱۸/۱	۵	۰/۶
احساس نزدیکی به خدا	۲۷/۹	۳۳/۳	۳۱/۵	۶/۳

سال ۱۳۸۲

در پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۸۲)، نمازخواندن و روزه گرفتن

به‌عنوان دو واجب دینی تغییرات متفاوتی را نسبت به نتایج پیمایش سال ۱۳۵۳ داشته است. واجب دینی نماز با کاهش ۶/۹ درصدی و روزه گرفتن با افزایش ۳ درصدی همراه بوده است. افرادی که اکثر اوقات و یا حداقل گاهی اوقات نماز می‌خوانند ۸۷/۱ درصد بوده، در صورتی که بر اساس نتایج پیمایش ۱۳۵۳، ۹۴ درصد از افراد اظهار داشته‌اند که همیشه یا اکثر اوقات نماز می‌خوانند. اما در مورد روزه گرفتن این میزان از ۹۲ درصد در سال ۱۳۵۳ به ۹۵ درصد در سال ۱۳۸۲ افزایش یافته است. در مورد انجام مناسک جمعی دینی نماز جماعت در مسجد (۴۰/۸ درصد)، رفتن به نماز جمعه (۲۱/۵ درصد) و شرکت در روضه و عزاداری (۴۰/۲ درصد) یک‌روند کاهشی قابل مشاهده است. گویا انجام مناسک جمعی دینی رفته‌رفته به شکل محسوسی روبه کاهش می‌روند (جدول ۱۶).

جدول ۱۶: واجبات، مستحبات و تجربه‌های عاطفی دینی (۱۳۸۲)

موارد	درصد		
	اکثر اوقات	گاهی اوقات	به ندرت
احساس نزدیکی به خدا	۶۴/۸	۲۸/۱	۷/۲
توکل و کمک خواستن از خدا	۹۳/۷	۵/۴	۰/۹
نماز خواندن	۶۹/۵	۱۷/۶	۱۲/۸
روزه گرفتن	۸۵/۸	۹/۲	۵
خواندن نماز جماعت در مسجد	۱۳/۹	۲۶/۹	۵۹/۲
شرکت در نماز جمعه	۵/۸	۱۵/۷	۷۸/۵
شرکت در مجالس روضه و عزاداری	۲	۳۸/۲	۲۵/۵
زیارت اماکن متبرکه	۳۴/۷	۴۲	۲۳/۳

منبع: پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج دوم، ۱۳۸۲

سال ۱۳۸۳

در پیمایش گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی (۱۳۸۳)، بالای ۹۵ درصد افراد به نماز خواندن (۹۶/۷ درصد) و روزه گرفتن (۹۵/۴ درصد)

پاییند هستند و ۷۱/۱ درصد نماز را به جماعت می‌خوانند. همچنین ۸۴/۴ درصد در مجالس عزاء و روضه شرکت می‌کنند و ۹۰/۴ درصد به زیارت اماکن متبرکه می‌روند.

جدول ۱۷: واجبات، مستحبات و تجربه‌های عاطفی دینی، ۱۳۸۳

موارد	درصد		
	همیشه	گاهی	هیچ‌وقت
نماز خواندن	۸۳/۵	۱۳/۲	۲/۹
روزه گرفتن	۸۴/۸	۱۰/۷	۱/۴
خواندن نماز جماعت	۱۹/۸	۵۱/۳	۲۸/۱
شرکت در مجالس روضه و عزاداری	۲۵/۱	۵۹/۳	۱۴/۴
زیارت اماکن متبرکه	۲۲/۱	۶۸/۳	۹/۲

(پیمایش گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی، ۱۳۸۳)

از میان ۷۷/۸ درصد از کسانی که به مسجد می‌روند ۱۶/۵ درصد هر روز، ۲۲/۲ درصد دو یا سه بار در هفته، ۲۰/۲ درصد هفته‌ای یک بار و ۳۰/۹ درصد دو یا سه بار در ماه به مسجد برای انجام مناسک و اعمال مذهبی به مسجد مراجعه می‌کنند (جدول ۱۸).

جدول ۱۸: رفتن به مسجد (پیمایش گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی، ۱۳۸۳)

رفتن به مسجد				
بله		خیر	بدون پاسخ	
۷۷/۸		۲۱/۶	۰/۶	
چند وقت یک بار به مسجد می‌روید				
هر روز	دو یا سه بار در هفته	هفته‌ای یک بار	دو یا سه بار در ماه	سایر
۱۶/۵	۲۲/۲	۲۰/۲	۳۰/۹	۱۰/۲

سال ۱۳۸۴

در پیمایش فرهنگ سیاسی مردم ایران (۱۳۸۴) ۹۷/۳ درصد به میزان زیاد و خیلی زیاد به وجود خداوند اعتقاد داشته‌اند. این درصد بالا در خصوص وجود معاد و آخرت نیز صادق است و ۹۶ درصد به جهان آخرت و رسیدگی به اعمال انسان‌ها اعتقاد داشته‌اند. همچنین ۹۷/۷ درصد از افراد نیز به فرستاده شدن پیامبران از سوی خداوند به‌منظور هدایت انسان‌ها و ۹۵/۹ درصد به کلام الهی بودن کتب آسمانی معتقد بوده‌اند.

جدول ۱۹: اصول اعتقادی (پیمایش ملی فرهنگ سیاسی مردم ایران، موج اول، ۱۳۸۴)

درصد						
خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	نمی‌دانم/بی‌پاسخ	
۰/۷	۰/۳	۱/۵	۱۷/۸	۷۹/۵	۰/۳	اعتقاد به وجود خدا
۰/۶	۰/۷	۲/۴	۱۹/۶	۷۶/۴	۰/۴	اعتقاد به معاد
۰/۲	۰/۵	۲/۳	۲۰	۷۶/۷	۰/۳	اعتقاد به پیامبران
۰/۲	۰/۶	۲/۸	۲۰/۶	۷۵/۳	۰/۴	اعتقاد به کتب آسمانی

در خصوص انجام واجبات دینی نماز و روزه، ۸۵/۸ درصد همیشه و بیشتر اوقات نماز واجب خود را می‌خوانند و ۸۶/۲ درصد روزه واجب خود را می‌گیرند (جدول ۲۰).

جدول ۲۰: انجام واجبات (پیمایش ملی فرهنگ سیاسی مردم ایران، موج اول، ۱۳۸۴)

درصد					
هیچ‌وقت	به‌ندرت	گاهی	بیشتر اوقات	همیشه	
۲/۱	۲/۳	۹/۲	۱۹/۶	۶۶/۲	نماز خواندن
۲/۳	۲/۷	۸/۲	۲۳/۷	۶۲/۵	روزه گرفتن

سال ۱۳۹۰

در پیمایش دین‌داری ایرانیان (۱۳۹۰)، اعتقاد به خدا و معاد و آخرت مشابه نتایج پیمایش دین‌داری سال ۱۳۸۸، درصد بالایی را نشان می‌دهد (جدول ۱۶). ۹۹/۳ درصد به وجود خداوند و ۹۵/۴ درصد به معاد و آخرت معتقدند و هیچ‌شکی در آن ندارند. ۹۸/۲ درصد پاسخ‌گویان برای گویۀ قرآن کلام خدا است و حقیقت محض است به‌گزینه موافق و کاملاً موافق اشاره و تنها ۰/۳ درصد با این گویۀ مخالفت کرده‌اند.

جدول ۲۱: اصول اعتقادی (پیمایش دین‌داری ایرانیان، ۱۳۹۰)

موارد	درصد			
	کاملاً مخالف	مخالف	مردد	موافق
اعتقاد به وجود خدا	۰/۱	۰/۱	۰/۵	۱۰/۵
اعتقاد به معاد	۰/۴	۰/۵	۳/۶	۱۷/۷
اعتقاد به کتب آسمانی	۰/۱	۰/۲	۱/۴	۱۱

همچنین بر اساس نتایج این پیمایش، ۸۵/۳ درصد همیشه یا بیشتر اوقات نماز واجب خود را می‌خوانند و ۸۵/۶ درصد نیز در صورت نداشتن عذر شرعی روزه واجب خود را می‌گیرند. ۲۴/۹ درصد نیز برای خواندن نماز جماعت به مسجد مراجعه می‌کنند. این میزان برای شرکت در نماز جمعه به ۱۳/۸ درصد کاهش پیدا کرده است. در خصوص تجربه احساس نزدیکی به خدا، ۹۶/۶ درصد بیشتر اوقات یا همیشه این حس را در زندگی تجربه کرده‌اند (جدول ۱۷).

جدول ۲۲: واجبات، مستحبات و تجربه‌های عاطفی دینی (پیمایش دین‌داری ایرانیان، موج اول، ۱۳۹۰)

درصد					موارد
همیشه	بیشتر اوقات	گاهی اوقات	خیلی کم	اصلاً	
۶۷/۶	۱۷/۷	۷/۶	۳/۵	۳/۷	نماز خواندن
۶۹/۳	۱۶/۳	۷/۲	۳/۲	۴	روزه گرفتن
۲۲/۱	۲۱/۱	۳۰/۲	۱۸/۴	۸/۱	امر به معروف و نهی از منکر
۸/۶	۱۶/۳	۲۹/۵	۲۳/۸	۲۱/۷	خواندن نماز جماعت در مسجد
۶	۷/۸	۱۸/۷	۲۵/۸	۴۱/۷	شرکت در نماز جمعه
۱۱/۹	۳۲/۴	۶۳/۳	۱۴/۹	۴/۴	زیارت اماکن متبرکه
۶۸/۷	۲۷/۹	۲/۷	۰/۵	۰/۲	احساس نزدیکی به خدا

سال ۱۳۹۴

در پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌ها ایرانیان (۱۳۹۴) در مورد واجبات دینی ۷۸/۵ درصد همیشه و اکثر اوقات نماز می‌خوانند و ۷۲/۵ درصد روزه می‌گیرند. ۴۴/۵ درصد به ندرت یا هیچ‌وقت برای اقامه نماز به مسجد نمی‌روند و این میزان برای شرکت در نماز جمعه به ۶۱/۳ درصد می‌رسد. در خصوص تجربه‌های عاطفی، ۷۸/۸ درصد اکثر اوقات یا همیشه احساس نزدیکی به خداوند را در زندگی خویش تجربه کرده‌اند و ۸۹/۶ درصد در امور خود به خداوند توکل کرده و از او یاری خواسته‌اند.

جدول ۲۳: واجبات، مستحبات و تجربه‌های عاطفی دینی، ۱۳۹۴

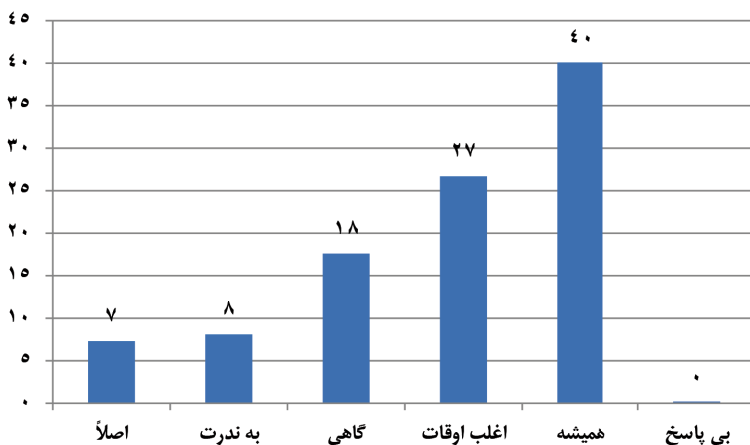
درصد					موارد
همیشه	اکثر اوقات	گاهی	به ندرت	هیچ‌وقت	
۵۸/۵	۲۰	۱۳	۵/۳	۳/۱	نماز خواندن
۵۰/۸	۲۱/۷	۱۵/۷	۶/۷	۵/۱	روزه گرفتن
۱۱	۱۵/۲	۲۹/۲	۲۷/۲	۱۷/۳	خواندن نماز جماعت در مسجد
۶/۶	۹/۸	۲۲/۳	۲۹/۶	۳۱/۷	شرکت در نماز جمعه

درصد					موارد
همیشه	اکثر اوقات	گاهی	به ندرت	هیچ وقت	
۱۲/۳	۲۵/۸	۳۷/۴	۱۸/۳	۶/۳	شرکت در مجالس روضه و عزاداری
۲۵/۴	۴۴/۲	۲۱	۷/۴	۲/۱	همه موظف به امر به معروف و نهی از منکر هستیم
۴۲/۹	۳۵/۹	۱۷/۴	۲/۸	۱	احساس نزدیکی به خدا
۵۶	۳۳/۶	۸/۹	۰/۸	۰/۶	توکل و کمک خواستن از خدا

(پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج سوم، ۱۳۹۴)

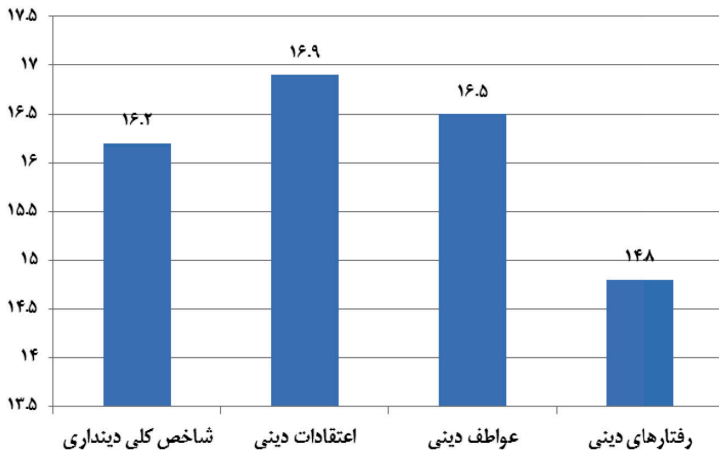
سال ۱۳۹۷

آخرین پیمایش ملی در مورد وضعیت دین‌داری با حجم نمونه بالا (۱۵۶۳۵ نفر) را مرکز تحقیقات صداوسیما در پاییز ۱۳۹۷ انجام داده است. «به مراسم نماز، دعا و نیایش مساجد، هیئات و مکان‌های مذهبی مانند حرم‌های امامان می‌روم». در نمودار ۹ مشاهده می‌شود که در این پیمایش، رفتن به مسجد و مکان‌های مذهبی، جایگاه مهمی در زندگی پاسخ‌گویان داشته است.

نمودار ۹: به مراسم نماز، دعا و نیایش مساجد، هیئات و مکان‌های مذهبی مانند حرم‌های امامان می‌روم (۱۳۹۷)

اما علاوه بر رفتار جمعی دین‌داری و رفتن به مسجد و هیئت، دیگر رفتارهای دینی واجب و مستحب، ضعیف‌تر از ابعاد اعتقادی و احساسی دین‌داری بوده است (نمودار ۱۰).

نمودار ۱۰: نمره شاخص کل دین‌داری و ابعاد دین‌داری در سال ۱۳۹۷ (نمره از ۲۰)

منبع: مرکز تحقیقات صداوسیما، ۱۳۹۷

در نظرسنجی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات در ماه رمضان سال ۱۳۹۷ در سطح شهر تهران، ۴۹/۶ درصد پاسخ‌گویان گفته‌اند امسال روزه نگرفته‌اند. این عدد در قیاس با نتایج تحقیقات پیشین بیانگر تفاوت قابل‌ملاحظه‌ای است. در این میان، ۳۰/۴ درصد از افرادی که گفته‌اند روزه نمی‌گیرند دلیلش را اعتقاد نداشتن به روزه گرفتن اعلام کرده‌اند.

سال ۱۴۰۱

داده‌های پیمایش ملی مرکز تحلیل اجتماعی متا در اسفند ۱۴۰۱ نشان می‌دهد که رفتن به مسجد و دیگر اماکن و فضاهای عمومی مذهبی، بیشتر مناسبتی شده است.

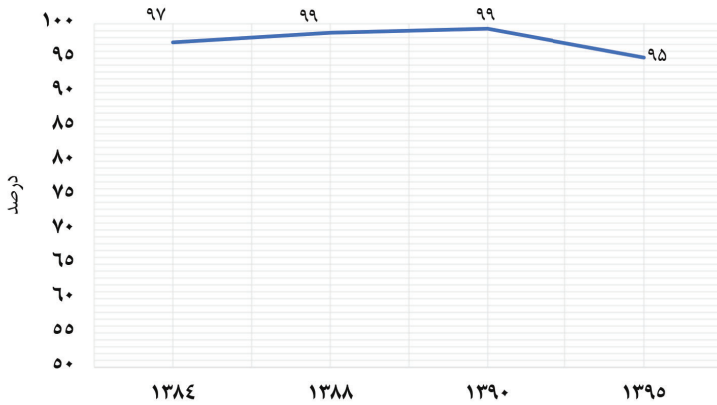
جدول ۲۴: جایگاه مسجد در رفتار مذهبی ایرانیان (۱۴۰۱)

گزینه‌ها	متن سوال
۵۸.۰	شما نمازهای روزانه را:
۱۵.۷	
۱۱.۳	
۳.۷	
۱۱.۲	
۱	شما در مجموع هر چند وقت یکبار در هیات ها، مجالس جشن یا عزاداری های مذهبی شرکت می کنید؟ آیا:
۱۴.۷	
۵۸.۰	
۱۲.۳	
۱۴.۲	
۷	
۲	

در این نظرسنجی، ۵۸ درصد یعنی اکثریت پاسخ‌گویان اعلام کرده‌اند که «فقط در مناسبت‌های خاصی مانند محرم و شب‌های قدر شرکت می‌کنند». آن‌هایی که به طور مرتب به صورت هفتگی شرکت می‌کنند، ۱۴/۲ درصد هستند. همچنین ۱۲/۳ درصد نیز اعلام کرده‌اند که تقریباً ماهی یک‌بار شرکت می‌کنند. در مورد نمازخوانی نیز همان‌طور که داده‌های جدول ۲۴ نشان می‌دهد، اکثریت افراد همیشه نماز می‌خوانند.

روندها

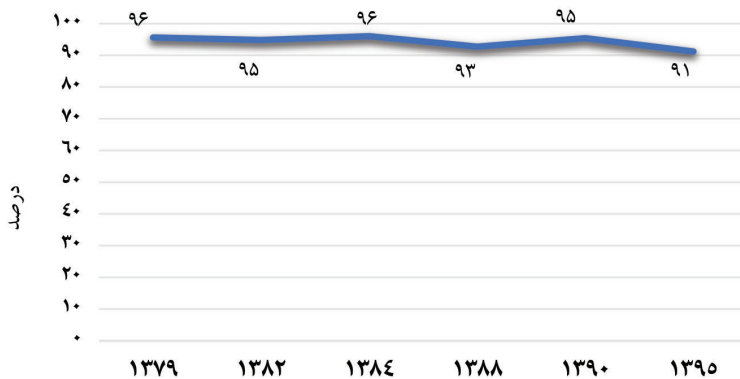
مقایسه نتایج پیمایش‌های ملی نشان می‌دهد که اعتقاد به وجود خدا در میان مردم یک ثبات نسبی را داراست. میزان کسانی که گفته‌اند به وجود خدا اعتقاد دارند، در سال‌های ۱۳۸۴ (پیمایش فرهنگ سیاسی مردم ایران)، ۱۳۸۸ (پیمایش دین‌داری در ایران)، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ (موج اول و دوم پیمایش دین‌داری ایرانیان به ترتیب ۹۷/۳ درصد، ۹۸/۷ درصد، ۹۹/۳ و ۹۵/۱ درصد بوده است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که اکثر قریب به اتفاق مردم به وجود خداوند اعتقاد راسخ دارند.

نمودار ۱۱: روند تغییرات اعتقاد به خدا

منبع: صنعتی و کشاورز، ۱۴۰۰

این مسئله در خصوص اعتقاد به معاد و آخرت نیز صادق است؛ میزان اعتقاد به معاد نیز در میان ایرانیان، همواره در سطح بالایی بوده، هرچند که یک کاهش ملایم در آخرین پیمایش ملی (۱۳۹۵) نشان می‌دهد. میزان درصد فراوانی افراد معتقد به معاد در پیمایش موج دوم دین‌داری ایرانیان، ۹۱/۲ درصد بوده است.

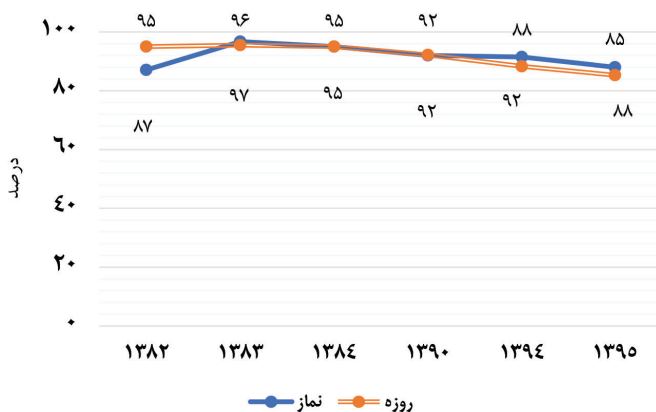

نمودار ۱۲: روند تغییرات اعتقاد به معاد

منبع: صنعتی و کشاورز، ۱۴۰۰

مردم تا چه حد اعمال دینی را انجام می دهند؟ مقایسه انجام اعمال و مناسک دینی در پیمایش های انجام شده نشان می دهد که میزان فراوانی کسانی که نمازهای یومیه خود را به جا می آورند، طی سال های مختلف از ۱۳۷۹ تا ۱۳۹۵ با کاهش مواجه بوده است. میزان کسانی که حداقل گاهی اوقات تا همیشه نماز خود را می خوانند، در سال ۱۳۸۲، ۸۷/۱ درصد، سال ۱۳۸۳، ۹۶/۷ درصد، سال ۱۳۸۴، ۹۵ درصد، سال ۱۳۹۰، ۹۲ درصد، سال ۱۳۹۴، ۹۱/۵ درصد و در آخرین پیمایش ملی دین داری (۱۳۹۵) برابر با ۸۸ درصد بوده است.

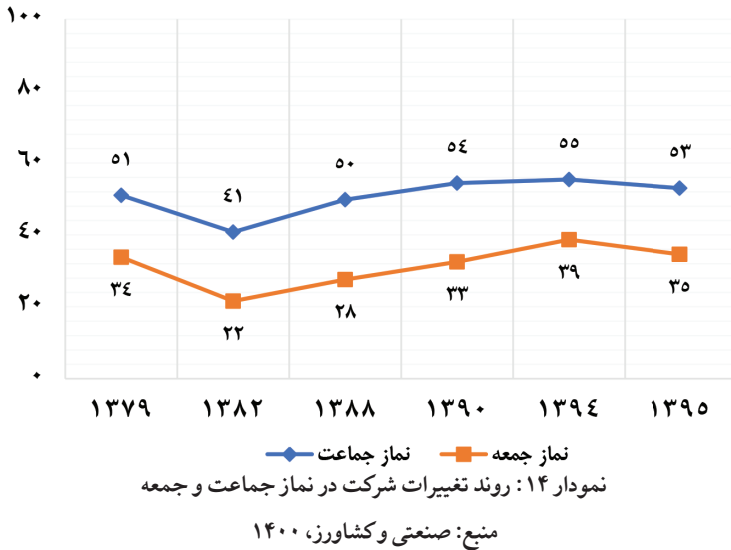
مقایسه نتایج پیمایش های ملی نشان می دهد که نمازخوانی در ایران در مجموع و با یک شب ملایم در حال کاهش بوده است. در مقابل، تعداد کسانی که اظهار داشته اند نماز نمی خوانند یا به ندرت نماز می خوانند، با شیبی ملایم روبه افزایش بوده است و در نهایت در مورد روزه گرفتن، نتایج پیمایش های انجام شده نشان از کاهش نسبی میزان افرادی دارد که مقیدند حداقل گاهی روزه واجب خود در ماه رمضان بگیرند. این میزان از ۹۵ درصد در پیمایش ارزش ها و نگرش های ایرانیان (۱۳۸۲) به ۸۵/۶ درصد در پیمایش ملی دین داری (۱۳۹۵) کاهش یافته است.

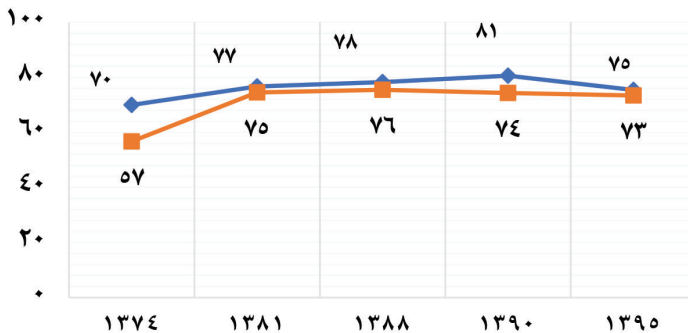
نمودار ۱۳: روند تغییرات فرایض نماز و روزه

منبع: صنعتی و کشاورز، ۱۴۰۰

اما ادای نماز به جماعت به عنوان یکی از مناسک جمعی دینی از همان سال ۱۳۷۹ میزان مشارکتی در حدّ متوسط و روبه پایینی داشته، به گونه‌ای که حتی در سال ۱۳۹۴ که بیشترین درصد خود را تجربه کرده باز هم میزان کسانی که حداقل گاهی نماز را به جماعت می‌خوانند، به ۶۰ درصد نرسیده است. این آمار و ارقام برای نماز جمعه به عنوان یک عمل سیاسی عبادی درصد مشارکت کمتری را در مقایسه با نماز جماعت نشان می‌دهد و میزان کسانی که حداقل گاهی در نماز جمعه شرکت می‌کنند هیچ‌گاه به ۵۰ درصد نرسیده است.

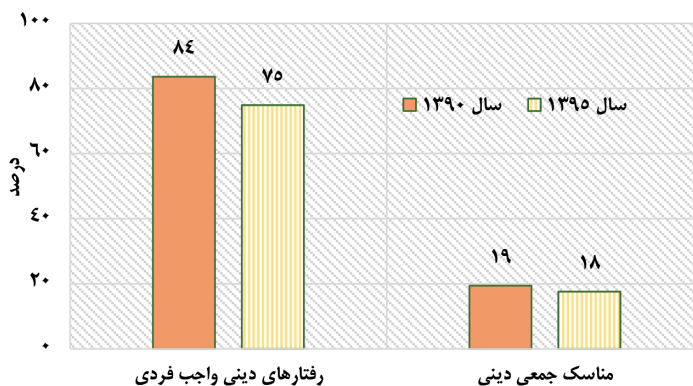

شرکت در مراسم روضه و عزاداری — زیارت اماکن مذهبی

نمودار ۱۵: روند تغییرات شرکت در مراسم روضه، عزاداری و زیارت اماکن مذهبی

منبع: صنعتی و کشاورز، ۱۴۰۰

در مقایسه‌ای که بر اساس داده‌های دو پیمایش دین‌داری که در سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ انجام شده است، رفتارهای دینی واجب فردی در سطح بالایی قرار دارد؛ اما مناسک جمعی وضعیت چندان مساعدی ندارد.

نمودار ۱۶: مقایسه میزان پایبندی به رفتارهای دینی فردی و مناسک جمعی دینی

منبع: صنعتی و کشاورز، ۱۴۰۰

اما در یک نگاه دقیق‌تر به مناسک جمعی مشاهده می‌شود که این سطح پایین مشارکت در خصوص برخی از شاخص‌ها مانند نماز جماعت و نماز جمعه صادق است و جامعه در خصوص مناسکی چون شرکت در مراسم روزه و عزاداری و زیارت اماکن مذهبی سطح بالای مشارکت و گاهی افزایشی را تجربه کرده است.

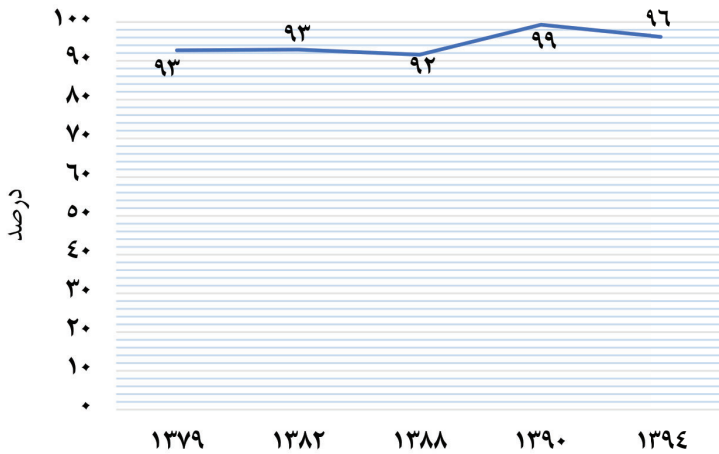
جدول ۲۵: تغییرات برخی شاخص‌های دین‌داری ایرانیان از ۱۳۷۴ تا ۱۳۹۵ (به درصد)

شاخص	۱۳۷۴	۱۳۷۹	۱۳۸۱	۱۳۸۴	۱۳۸۸	۱۳۹۰	۱۳۹۵	شیب رگرسیون
نماز یومیه	همیشه/ اکثر اوقات/ گاهی	-	۹۳/۷	۸۷/۱	۹۶	۸۵/۳	۹۲/۹	۸۸
	هیچ‌وقت/ به ندرت/کم	-	۶/۳	۱۲/۸	۴/۴	۱۴/۱	۷/۲	۱۲
نماز جماعت	همیشه/ اکثر اوقات/ گاهی	۴۴/۱	۵۱/۱	۴۷	۶۲/۹	۴۹/۸	۵۴/۴	۵۳
	هیچ‌وقت/ به ندرت/کم	۵۵	۴۸/۹	۵۹/۲	۲۳	۴۹/۴	۴۵/۵	۴۷/۱
روزه گرفتن	همیشه/ اکثر اوقات/ گاهی	-	-	۹۵	۹۴/۴	۸۱	۹۲/۸	۸۵/۶
	هیچ‌وقت/ به ندرت/کم	-	-	۵	۲/۹	۱۶/۶	۷/۲	۱۴/۴
نماز جمعه	همیشه/ اکثر اوقات/ گاهی	-	۳۳/۸	۲۱/۵	-	۲۷/۶	۳۲/۵	۳۴/۶
	هیچ‌وقت/ به ندرت/کم	-	۶۶/۲	۷۷/۵	-	۷۱/۹	۶۷/۵	۶۵/۳

شخص و روضه	گزینه‌های پاسخ	۱۳۷۴	۱۳۷۹	۱۳۸۱	۱۳۸۴	۱۳۸۸	۱۳۹۰	۱۳۹۵	شعب رگرسون
شرکت در مراسم روضه	همیشه/ اکثر اوقات/ گاهی	۵۶/۷	-	۷۴/۵	-	۷۵/۵	۷۴/۳	۷۳/۴	+۰/۷۳
	هیچ وقت/ به ندرت/ کم	۴۲/۱	-	۲۵/۵	-	۲۳/۲	۲۵/۷	۲۶/۲	+۰/۰۶
زیارت اماکن مقدس	همیشه/ اکثر اوقات/ گاهی	۷۰	-	۷۶/۷	-	۷۸/۳	۸۰/۶	۷۵/۴	+۰/۳۲
	هیچ وقت/ به ندرت/ کم	۲۹/۲	-	۲۳/۳	-	۲۰/۸	۱۹/۳	۲۴/۶	+۰/۰۴
پرداخت فطر به	همیشه/ اکثر اوقات/ گاهی	۹۳/۴	-	-	-	۹۰/۲	۹۳	۸۹/۱	+۰/۱۷
	هیچ وقت/ به ندرت/ کم	۴/۸	-	-	-	۸/۹	۶/۹	۱۱	+۰/۴۰

منبع: طالبان، محمدرضا، گزارش تحولات دین‌داری، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

تجربه عاطفی احساس نزدیکی به خدا و توکل و یاری خواستن از او، از مؤلفه‌هایی بوده‌اند که در طول زمان همواره در سطح بالایی قرار داشته‌اند و تغییرات چندانی در آن‌ها اتفاق نیفتاده است. در خصوص احساس نزدیکی به خداوند از گاهی تا همیشه، به ترتیب در پیمایش‌های سال‌های ۱۳۷۹، ۱۳۸۲، ۱۳۸۸، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۴، ۹۲/۷ درصد، ۹۲/۹ درصد، ۹۹/۳ درصد و ۹۶/۲ درصد مردم این احساس را در طول زندگی تجربه کرده‌اند. به‌طور کلی مردم و جامعه در ابعاد اعتقادی و عاطفی فردی در سطح بالایی از دین‌داری قرار گرفته‌اند.

نمودار ۱۷: روند احساس نزدیکی به خدا

منبع: صنعتی و کشاورز، ۱۴۰۰

در موج اوّل و دوم پیمایش دین‌داری که در سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ انجام شده‌اند از ابعاد و مؤلفه‌های یکسانی برای سنجش وضعیت دین‌داری استفاده شده است و این مسئله امکان مقایسه کامل‌تری را به وجود می‌آورد. در این دو پیمایش از سه بعد اعتقادی، عواطف و تجربه‌های دینی، مناسک و رفتارهای دینی برای سنجش دین‌داری استفاده شده است. نمودار ۱۰ مقایسه میان وضعیت دین‌داری در دو سال ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ را نشان می‌دهد. همان‌گونه که در این نمودار نیز مشخص شده است، تمامی ابعاد سنجیده شده یک‌روند نسبی کاهشی را تجربه کرده‌اند.

نمودار ۱۸: مقایسه میزان تجربه ها، عواطف، اعتقادات و مناسک جمعی

منبع: صنعتی و کشاورز، ۱۴۰۰

نتایج کلی

براساس داده‌های پیمایش‌های ملی، اعتقادات، تجربه‌ها و عواطف دین‌دارانه در جامعه ایران از میزان بالایی برخوردار است. اما در رفتارهای مذهبی در مجموع و با یک شب ملایم در حال کاهش بوده است. اما در خصوص مناسک جمعی دینی نتایج متفاوت است. فاصله میان بعد مناسک جمعی از ابعاد فردی‌تر چون اعتقادات، عواطف و تجربه‌های دینی مشهود است؛ برای شناخت وضعیت مناسک جمعی دینی ابتدا لازم است آن را به دو دسته مجزا تقسیم کنیم؛ دسته اول مجموعه‌ای از مناسک جمعی است شامل شرکت در نمازهای جماعت و جمعه و برنامه‌های مذهبی مساجد چون جلسات قرآن و دعا؛ این مجموعه را «مناسک جمعی اولین» هم نامیده‌اند که بنیان‌گذار دین حدود آن‌ها را تعریف کرده است، فرم مشخصی دارند، عمدتاً نظم زمانی کوتاهی دارند، کمتر قابل انعطاف هستند، بیشتر جنبه عبادی دارند (رحمانی، ۱۳۹۳؛ حسام مظاهری، ۱۳۹۷). دسته دوم که «مناسک جمعی دومین» نام گرفته‌اند؛ شامل رفتن به زیارت اماکن مقدس (که مولد حس قدسی و درک اعجاز است)، مشارکت در هیئت‌های مذهبی و سفره‌های نذری و مراسم شب‌های احیا است. این مناسک اگرچه فرم مشخصی دارند اما انعطاف‌پذیرند و از آنجاکه بر ساخت مؤمنان هستند و تحت تأثیر اوضاع اجتماعی و تاریخی شکل گرفته‌اند، در مقایسه با مناسک اولین، مرزهای سیال‌تری دارند و امکان بروز خلاقیت‌های فردی را می‌دهند و بیشتر تحت تأثیر امر فرهنگی و محلی هستند (همان). همچنین به لحاظ زمانی نامنظم‌تر و موسمی هستند و در نهایت بار هیجانی و عاطفی بیشتری دارند.

نتایج پیمایش‌های انجام‌شده مؤید این مطلب است مناسک جمعی که در دسته اول قرار می‌گیرند نسبت به مناسک جمعی که در دسته دوم قرار گرفته‌اند با استقبال کمتری از سوی مردم مواجه شده‌اند.

میزان شرکت در نماز جمعه در طی سال‌های ۱۳۷۴ تا ۱۳۹۵ هیچ‌گاه به ۴۰ درصد هم نرسیده است و در بیشترین حالت در سال ۱۳۹۴، ۳۸/۵ درصد از افراد اظهار کرده‌اند حداقل گاهی در نماز جمعه شرکت کرده‌اند. این اعداد و ارقام در خصوص نماز جماعت اندکی بیشتر از نماز جمعه است. اما مناسک جمعی شرکت در مراسم روضه و عزاداری و همچنین زیارت اماکن مذهبی میزان مشارکت مردم بسیار بالاتر است. در مجموع می‌توان گفت که دین‌داری در حوزه باورها و عواطف دینی کاهش نداشته است، در حالی که به‌جا آوردن نماز، حضور در نماز جمعه و جماعت کاهش نشان می‌دهد، برخی شاخص‌های دیگر مانند حضور در مجالس روضه و همچنین حضور در اماکن زیارتی روبه‌افزایش بوده است. برخی شواهد تکمیلی نشان از افزایش حضور در آیین‌های دیگری همچون اعتکاف دارند؛ در حالی که این افزایش در مشارکت‌های آیینی لزوماً همراه با ارتقای شاخص‌هایی در سایر ابعاد عملی دین‌داری همچون اخلاق دینی نبوده است. مقایسه نتایج در شاخص کل اخلاق دینی بین دو پیمایش ملی دین‌داری (کاظمی و فرجی، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵) نشان می‌دهد که تعداد افراد در سطح زیاد و خیلی زیاد تقید به اخلاق دینی از ۸۵ درصد در سال ۱۳۹۰ به ۷۸/۹ درصد در سال ۱۳۹۵ کاهش یافته است؛ بنابراین تغییرات در دین‌داری ایرانیان، لزوماً تغییرات یک‌سویه (افزایش یا کاهش) در میزان پایبندی به تمامی شاخص‌ها نیست.

سیاست‌های پیشنهادی

– ارتقای کارکرد خدمات اجتماعی مساجد: کارکردهای اجتماعی مسجد از قبیل فعالیت‌های امدادی، کمک‌ها و حمایت‌های مالی به شکل قرض الحسنه و یا رسیدگی به امور نیازمندان و... از دلایل اثربخشی مساجد به عنوان نهادی اجتماعی و مدنی بوده است. احداث صندوق‌های قرض الحسنه و شناسایی خیران برای مساعدت به اقشار فرودست، در مساجد انجام می‌شده است. امروزه یکی از مهم‌ترین خواسته‌های جوانان حمایت از کسب و کار و در مواقع بحرانی کمک مالی است و این امر در مساجد توسط هیئت‌امنا به وسیله صندوق‌های قرض الحسنه انجام می‌پذیرد که مهم‌ترین بخش آن، اعطای وام به جوانان است که با وجود بانک‌های مختلف در اکثر مساجد کارکرد خود را ازدست داده است؛ اما با احیاء آن می‌توان به جذب افراد به مسجد کمک کرد. نهادهای درونی مسجد محلات از جمله کانون‌ها (با بیش از ۲۶ هزار کانون)، پایگاه‌های بسیج مساجد (با بیش از ۵۴ هزار پایگاه) به عنوان فضای عمومی و نهاد مردمی، نقش و کارکرد همکاری، تعاون و همیاری و مشارکت اجتماعی آن را ارتقا می‌بخشند. استفاده از ظرفیت پایگاه‌های بسیج و کانون‌ها در نقش و کارکرد اجتماعی مساجد اهمیت زیادی دارد.

– ارائه خدمات فرهنگی برای اقشار فرودست اجتماعی: توصیه سیاستی «فرهنگ و هنر برای اقشار فرودست» در راستای توصیه قبلی است؛ در سطح جهان (و در ایران کمتر)، برنامه‌های فرهنگی و هنری برای کاهش آسیب‌های اجتماعی رونق داشته است. روان‌شناسان و جامعه‌شناسان تأکید دارند که هنر موجب کاهش آسیب‌های اجتماعی می‌شود؛ اما واقعیت این است که فرهنگ و هنر کمتر در دسترس گروه‌های اجتماعی آسیب‌پذیر است. مواجهه گروه‌های آسیب‌پذیر در طبقات پایین، کم‌درآمد و فرودست با هنر بسیار محدود است.

در کشاکش معیشت اغلب آن‌ها مجالی برای پرداختن به هنر دارند امکانی نیز برای مواجهه و دسترسی به هنر ندارند. باین حال آن‌ها که امیدشان به آینده است معتقدند اگر کودکان طبقات پایین و حاشیه‌نشین جامعه به فرهنگ هنر دسترسی داشته باشند، می‌توانند خلاقانه‌تر به بازانندیشی در زندگی بپردازند؛ قادر خواهند بود به‌جای مواجهه خشن با جامعه، راهی دیگر بیابند. هنر راهی برای تقویت اعتمادبه‌نفس، خودیابی، اثبات خود به دیگران و تقویت اعتمادبه‌نفس است. در این بستر است که زمینه آموختن مهارت‌های شغلی ایجاد می‌شود. منظور از هنر، آنچه جامعه تخصصی هنرمندان «اثر هنری» می‌دانند نیست؛ بلکه تجربه‌ای فرهنگی است و هنرمند، تسهیلگر این تجربه است. مخاطبان، به‌جای مواجهه بیگانه شده و ناآشنا با آثار هنری (که در موزه‌ها و گالری‌ها مقبولیت دارند)، در فرایند خلق اثر سهیم هستند و در ساخت آن مشارکت دارند. هنرمند، مخاطب و اثربخشی از یک تجربه فرهنگی هستند؛ این‌گونه است که افراد طبقات فرودست با هم‌گره می‌خورند و آن را از آن خود می‌دانند. کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد می‌توانند پرچم‌دار هنر برای طبقات و اقشار ضعیف جامعه باشند و عدالت هنری و فرهنگی را در سطح محلات مناطق کل کشور ترویج کنند. عدالت هنری را در دو بخش می‌توان تفکیک کرد: تلاش برای عدالت توزیعی فرهنگ و هنر: فعالان هنری در کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد با تأکید بر طبقات پایین، حاشیه‌نشین و فرودست، توجه برنامه‌ریزان را به نابرابری در توزیع خدمات و امکانات در لایه‌های پایین جامعه جلب کنند. تسهیلگری برای فرودستان و درمانگری اجتماعی: هنرمندان مستقیماً به خلق هنر با مشارکت آسیب‌دیدگان می‌پردازند. هنرمندان تسهیلگر عواطف، زبان و بیان سرکوب‌شده طبقات پایین می‌شوند و به آن‌ها کمک می‌کنند هنر را همچون درمانگر بیماری‌ها و آسیب‌های اجتماعی به

کار گیرند. در ایران چون توزیع مراکز هنری در کشور، در استان‌ها و در شهرهای بزرگ برابر نیست، کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد کشور می‌توانند این کاستی را جبران کنند و اقشار طبقات و مناطق محروم را به فعالیت‌های فرهنگی و هنری سوق دهند و این راهبردی اساسی هم در عدالت فرهنگی و هم در اثربخشی کانون‌ها خواهد بود.

– کانون‌های مساجد به‌مثابه شکل‌های اجتماعی و مردمی:
رویکرد سیاستی و کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد (که هم‌اکنون بیش از ۲۶ هزار کانون داریم) باید به سمت نوعی شکل و نهاد مدنی و اجتماعی و ارتباط‌گیری با لایه‌ها و اقشار مختلف اجتماعی باشد. در این صورت، جذب همه ظرفیت‌های مردمی و مشارکت مردمی (که هدف مهم و اصلی است) امکان‌پذیر است. کانون‌های مساجد باید اعتماد و همکاری همه لایه‌های جامعه در مناطق مختلف کشور را جذب کنند. بنابراین راهبرد عملی کانون‌های مساجد، باید مبتنی بر شبکه‌سازی و مشارکت مردمی باشد. به زبان دیگر، کانون – مسجد، باید نهادی برای اتکای مردم و جلب اعتماد و مشارکت عمومی باشد. شبکه‌ای اجتماعی (با محتوای فرهنگی، دینی و اجتماعی) که به لحاظ فیزیکی نیز در هر مسجدی دفتر دارد. در این صورت تأثیرات شبکه اجتماعی کانون‌ها، گسترده و عمیق خواهد بود و این شبکه اجتماعی می‌تواند ظرفیت فرهنگی، هنر و اجتماعی بزرگی را ایجاد کند. همین شبکه اجتماعی مردمی بود که پیش از انقلاب توانست از حداکثر ظرفیت‌های مردمی استفاده کند و این نیروی اجتماعی گسترده در سراسر کشور خود را نشان داد؛ سرمایه اجتماعی به وجود آمده در شبکه اجتماعی مساجد ایران توانست در انقلاب اسلامی نقش مهمی را ایفا کند؛ بنابراین بهتر است که فعالیت‌های دینی و فرهنگی بر حیات مدنی استوار باشد و از تشکیلات رسمی به سمت سازمان‌های مردم‌نهاد و مدنی سوق یابد. در رویکردی مشابه، تشکیل «کانون‌های

فرهنگی محلات» یکی از محمل‌های مهم شهرداری تهران در جلب مشارکت مردمی در برنامه‌ریزی و اجرای امور فرهنگی در شهر تهران بوده است.

– تولید محصولات فرهنگی و هنری در مساجد: فعالیت مساجد و کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد، بیشتر بر برنامه‌های مناسبی و معمولی بوده است. خلاقیت و نوآوری و ارتقای فعالیت‌های هنری و ادبی کانون‌ها بسیار محدود بوده است و چندان جایگاهی در فعالیت کانون‌ها ندارد. برای ارتقای کانون‌های مساجد به سمت تولیدات فرهنگی و هنری، باید هم رویکرد به کانون‌ها را مدنی‌تر در نظر گرفت و هم اینکه در عضوگیری، به نخبگان فرهنگی و هنری با ایده‌های خوب، فضای مشارکت داده شود.

فهرست منابع

- پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران (۱۳۵۶)، یافته‌های پیمایش گرایش‌های فکری و نگرش‌های اجتماعی در ایران ۱۳۵۳.
- پیمایش ملی وضعیت دین‌داری در ایران (۱۳۹۷)، مرکز تحقیقات صداوسیما.
- حسام‌مظاهری، محسن (۱۳۹۷)، زمینه‌های جامعه‌شناختی شکل‌گیری مناسک عزاداری، خبرگزاری بین‌المللی قرآنی.
- حسین صنعتی و سارا کشاورز (۱۴۰۰)، «بررسی و تحلیل وضعیت دین‌داری در پیمایش‌های ملی» در مجموعه مفصلی با عنوان «وضعیت‌شناسی تفصیلی فرهنگ باهدف استخراج نظام مسائل اولویت‌دار و موضوعات خاص»، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، به سفارش شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- رحمانی، جبار (۱۳۹۳)، «تغییرات مناسک عزاداری محرم: انسان‌شناسی مناسک عزاداری محرم»، تهران: تیسرا.
- سازمان تبلیغات اسلامی (۱۳۹۰)، یافته‌های پیمایش دین‌داری ایرانیان، موج اول ۱۳۹۰.
- سازمان تبلیغات اسلامی (۱۳۹۵)، یافته‌های پیمایش دین‌داری ایرانیان، موج دوم ۱۳۹۵.
- ستار پروین و عبدالحسین کلانتری (۱۳۹۲) «بررسی کارکردهای چندگانه مدرن مساجد تهران امروز: مطالعه موردی مسجد جامع شهرک غرب»، مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران.
- شاه‌آبادی، محمدحسین و دیگران (۱۴۰۰). نظام‌نامه جامع مسجد، تهران: پژوهشکده شهید صدر.
- مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا) (۱۳۸۴)، یافته‌های پیمایش فرهنگ سیاسی ایرانیان ۱۳۸۴.
- مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا) (۱۳۹۷)، یافته‌های پیمایش دین‌داری در ایران ۱۳۸۸.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی (۱۳۷۵)، نتایج پیمایش بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی در ایران ۱۳۷۴.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر طرح‌های ملی (۱۳۸۱) نتایج پیمایش در ۲۸ استان کشور، ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج اول ۱۳۷۹.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر طرح‌های ملی (۱۳۸۲) نتایج پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج دوم ۱۳۸۱.

- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر طرح‌های ملی (۱۳۹۴) نتایج پیمایش در ۲۸ استان کشور، ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج سوم ۱۳۹۵.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر طرح‌های ملی با همکاری سازمان تبلیغات اسلامی (۱۳۸۶)، نتایج پیمایش گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران ۱۳۸۳.